

◆ સૂચના ◆

‘કોડિયું’ દરેક મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. તા. ૨૫ સુધીમાં અંક ન મળે તો ટપાલમાં તપાસ કર્યા પછી જ કાર્યાલયને જણાવવું.

પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહકનંબર અવશ્ય લખવો. સરનામામાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તરત જાણ કરવી.

કોઈ પણ મહિનાથી ગ્રાહક બની શકાય છે. લવાજમ મ.ઓ. અથવા ડિમાન્ડડ્રાફ્ટથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

◆ લેખ મોકલવા માટે ◆

‘કોડિયું’ કાર્યાલય,
લોકભારતી, સણોસરા,
જિ. ભાવનગર ૩૬૪૨૩૦
kodyusanosara@gmail.com

◆ લવાજમ અને

અંક વિષેની ફરિયાદ માટે પત્ર વ્યવહાર
શ્રી રવિભાઈ પંડ્યા
(મો. ૯૮૨૪૮૧૨૫૬૫)
ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા,
મુ. આંબલા- ૩૬૪૨૧૦
pandyavrp532@gmail.com

◆ લેખકોને ◆

શિક્ષણ, ગ્રામવિકાસ તથા પુનર્ગઠન અંગેના લેખો આવકાર્ય છે.

અહીં લેખોમાં રજૂ થયેલા વિચારોની જવાબદારી લેખકની છે.

◆ લવાજમ ◆

વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦/-
ડિપોઝિટ યોજના રૂ. ૧૮૦૦/-

કોડિયું

વર્ષ : ૭૩

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

અંક : ૦૩

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
૦૧	અંતરંગયોગ	- ભાણદેવજી	૯૩
૦૨	ગાંધીજીની દોઢ શતાબ્દી-૦૮	- હિરજી નાકરાણી	૯૮
૦૩	શાંત ક્રાંતિના વાહક : મોરારિબાપુ	- મનસુખ સલ્લા	૧૧૦
૦૪	દાદા સાથે ૮૦ દિવસ બિહારમાં	- બી.બી. ચૌહાણ	૧૧૩
૦૫	માનવીની ખોપરીમાં ...	- ગોવિંદ રાવલ	૧૧૬
૦૬	સંતાનોના માનસ ઘડતરનું વિજ્ઞાન	- હરિદાસ ઠક્કર	૧૧૮
૦૭	અધ્યયનમાં પડતી મુશ્કેલીઓ	- જગદીશ ગોસાઈ	૧૧૯
૦૮	ધીરજનાં ફળ મીઠાં	- રણછોડ શાહ	૧૨૨
૦૯	ગાંધી માર્ગે વિશ્વશાંતિ	- મહેશ પઢારિયા	૧૨૪
૧૦	સંસ્થા સમાચાર	- પ્રશાંત મહેતા	૧૨૬

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

૯૧

આઘતંત્રીઓ :

સ્વ. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ
સ્વ. શ્રી મનુભાઈ પંચોળી
સ્વ. શ્રી મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ
સ્વ. શ્રી અનિલભાઈ ભટ્ટ

તંત્રી :

ડૉ. અરુણ દવે
(મો. ૯૪૨૬૪૬૧૨૭૭)

સહતંત્રી :

શ્રી જુગલકિશોર વ્યાસ
(મો. ૯૪૨૮૮૦૨૪૮૨)

સંપાદક-મંડળ :

ડૉ. ભદ્રાયુ વચ્છરાજની
(મો. ૯૮૯૮૯૨૦૩૩૩)
ડૉ. સંજય તલસાણિયા
(મો. ૯૪૨૭૬૬૮૦૮૩)
શ્રી પ્રશાંત મહેતા
(મો. ૯૮૭૯૪૦૭૫૮૨)

મુદ્રક-પ્રકાશક :

શ્રી સુરસંગભાઈ ચૌહાણ
(મો. ૯૯૨૫૬૩૨૩૦૪)

માલિક :

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ ટ્રસ્ટ

મુદ્રણ-સ્થાન :

ચામુંડા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
રેલ્વે સ્ટેશન રોડ, સોનગઢ,
ફોન : ૨૮૪૬-૨૪૪૦૫૦

પ્રકાશન-સ્થળ :

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા,
ફોન : ૦૨૮૪૬-૨૪૪૧૧૮

તંત્રી સ્થાનેથી...

સમગ્ર દેશ તા. ૨૭ થી ૧૩ ઓક્ટોબર દરમિયાન ગાંધીજીની ૧૫૦મી જયંતી ઉત્સાહભેર ઉજવવામાં વ્યસ્ત રહ્યો. આપણી સંસ્થાઓ દ્વારા પણ કુલ ૭૫ ગામોમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ગાંધી-વિચારને ઉજાગર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. બરાબર આ સમયગાળામાં જ ચીને તેની લશ્કરી તાકાતનું પ્રદર્શન કરીને સંહારક શસ્ત્રોના પ્રદર્શન દ્વારા વિશ્વના તમામ દેશો પર ધાક બેસાડી. બીજી તારીખે જ ભારતના સંરક્ષણ પ્રધાન પણ નવા લડાકુ વિમાનો લેવા ફાંસ જઈ રહ્યાના સમાચાર ગૌરવપૂર્વક તમામ માધ્યમોએ દેશને જણાવ્યા. ‘ગાંધીબાપુ અમર રહો’ના નારા, પોસ્ટર્સ, પ્રદર્શનો, સૂત્રો, ગીતો-ભજનો, સાહિત્ય, સંમેલનો વગેરે પાછળ પણ નોંધપાત્ર કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરાયો ! આમાં સામાન્ય માણસે શું સમજવું ? કેટલો બધો વિરોધાભાસ વાણી અને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ અનુભવાયો !

સૌ રામરાજ્ય સ્થાપવા તરફનું પરિવર્તન ઝંખે છે પણ લશ્કર કે પોલીસતંત્રથી પરિવર્તન શક્ય નથી. સામાજિક પરિવર્તન માટેનું એક માત્ર સક્ષમ સાધન હોય તો તે છે શિક્ષણ. મેકોલોએ પણ જરૂરી પરિવર્તન ‘શિક્ષણ’ નામના સાધનથી જ લાવી આપેલું. તે કેમ ભૂલાઈ જાય છે ?

આજનું શિક્ષણ શબ્દોને પ્રાધાન્ય આપે છે. હકીકતે શબ્દોને તો પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. એ બધા તો નિષ્પ્રાણ સંકેતો માત્ર છે.

વળી, શબ્દોની તાકાત અકલ્પનીય છે પણ જ્યારે તેમાં અનુભવ ભળે ત્યારે. જેમ બંદુકની ગોળીની તાકાત એ જેટલી ‘રિવોલ્વ’ થાય તેટલી વધે છે તેમ શબ્દોની તાકાતનો આધાર એ કેટલો અનુભવ ધરાવે છે તેના પર નિર્ભર છે. શિક્ષણમાં જ્યાં સુધી જીવાતા જીવનનો અને આસપાસની પ્રકૃતિ સાથેનો અનુબંધ નહીં સાધી શકાય ત્યાં સુધી એ નકામું જ સાબિત થશે. મનુષ્યની આવડતો અને બુદ્ધિ વધારવા માટે પણ અનુભવ-પ્રવૃત્તિ- શરીરશ્રમ જ એકમાત્ર સાધન છે તેવું આજના આધુનિક વિજ્ઞાને સાબિત કરી આપ્યું છે.

માનવજાત સમક્ષ ઊભી થએલી તમામ સમસ્યાઓ માત્રને માત્ર શિક્ષણ થકી જ ઉકેલવાની છે ત્યારે શિક્ષણ વિશે ખૂબ જ ગંભીરતાથી વિચારવું રહ્યું. દુનિયાના દેશોમાં સમૃદ્ધિ અને શાંતિ જ્યાં જ્યાં આવી છે ત્યાં ત્યાં તેનું પગે પકડીશું તો જે તે દેશની શિક્ષણ-પ્રણાલી પાસે આવીને અટકશે, આ કેટલી મોટી આધારભૂત સાબિતી છે.

આપણી નવી શિક્ષણનીતિના ઘડવૈયાઓ માટે બાપુની ૧૫૦મી જયંતીએ પ્રાર્થના કરીએ કે... “એ સબકો સંમતિ દે બાપુ...”

— અમીત વાં

(૦૧) અંતરંગયોગ

- ભાગદેવજી

સાધનાના સ્વરૂપ અને આંતરિક અવસ્થાને ખ્યાલમાં રાખીને યોગને બે કક્ષામાં વહેંચવામાં આવે છે. બહિરંગયોગ અને અંતરંગયોગ. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર - આ પાંચ અંગોને બહિરંગયોગ ગણવામાં આવે છે. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને અંતરંગયોગ કહેવામાં આવે છે. અહીં આપણે અંતરંગયોગ અંગે વિચાર કરીશું.

યોગ સાધનામાં વ્યક્તિ અને કાગ્રતામાંથી એકાગ્રતામાં જાય છે. બહિરંગ યોગના અભ્યાસથી એકાગ્રતામાં બાધારૂપ પરિબળો પર કંઈક સંયમ કેળવાય છે. યમ-નિયમના અભ્યાસથી આવેગો અને ઈચ્છાઓ પર સંયમ આવે છે. આસનના અભ્યાસથી સ્થૂળ શરીરમાં ઊભી થતી બાધાઓ દૂર થાય છે અને શરીરનો સંયમ કેળવાય છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણમય શરીરનાં બાધારૂપ પરિબળો પર સંયમ આવે છે. પ્રત્યાહારથી ઈન્દ્રિયો વિષયોમાંથી પાછી હઠે છે અને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કેળવાય છે.

એક રીતે જોઈએ તો અષ્ટાંગયોગ એ સાધકના વ્યક્તિત્વનાં ભિન્નભિન્ન પાસાંઓમાં થતી નિરોધની જ સાધના છે. યમ-નિયમમાં વર્તનનો નિરોધ છે. આસનમાં શરીરનો નિરોધ છે. પ્રાણાયામમાં શ્વાસ અને પ્રાણનો નિરોધ છે. પ્રત્યાહારમાં ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ છે. આમ બહિરંગયોગના અભ્યાસથી વિકસતો જતો નિરોધ હવે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને અંતરંગયોગમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે, જેનાથી સાધક સમાધિ લાભ કરે છે.

બહિરંગયોગના પર્યાપ્ત અભ્યાસ વિના સાધકનો અંતરંગયોગમાં પ્રવેશ થતો નથી. અને પ્રવેશ થાય તો તેમાં ટકી શકાતું નથી કે આગળ વધી શકાતું નથી. અષ્ટાંગયોગનાં આઠ અંગોમાં ક્રમિક વિકાસનો સંબંધ છે. એટલે પ્રારંભના અંગોનાં પર્યાપ્ત અભ્યાસ વિના આગળનાં અંગોમાં

નિશ્ચયાત્મક વિકાસ સાધી શકાતો નથી.

ઘણા સાધકો વર્ષોથી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતા હોય પરંતુ તેમનો તેમાં ખાસ વિકાસ થયેલો જોવા મળતો નથી. તેનું કારણ એ જ હોય છે કે તેમણે બહિરંગયોગનો પર્યાપ્ત અભ્યાસ કર્યો નથી. અંતરંગયોગની તૈયારી કરી નથી.

બીજી એક વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ કે યૌગિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો બહિરંગયોગના પર્યાપ્ત અભ્યાસ વિના અંતરંગયોગમાં પ્રવેશ શરીર તથા મન માટે જોખમી પણ પુરવાર થઈ શકે.

અંતરંગયોગનું પ્રથમ અંગ ધારણા છે.

ધારણા :

દેશબન્ધચિત્તસ્ય ધારણા : ।

યો.સૂ.૩.૧

‘ધારણા એટલે ચિત્તનું કોઈ એક દેશવિશેષમાં સ્થિર રહેવું.’ બહિરંગયોગના પર્યાપ્ત અભ્યાસથી શુદ્ધ થયેલું ચિત્ત કોઈ એક સ્થાનમાં એકાગ્ર થાય તેને ‘ધારણા’ કહે છે.

આધુનિક મનોવિજ્ઞાનનો એવો મત છે કે મન કોઈ એક વિષય પર થોડી ક્ષણોથી વધુ વખત સ્થિર રહી શકે જ નહિ. મન એક સતત પરિવર્તનશીલ ગતિ છે. એક જ વિષય પર એકાગ્ર લાગતું મન વાસ્તવમાં તે વિષયનાં ભિન્નભિન્ન અંગો કે પાસાંઓ પર બદલાતું રહે છે. પરંતુ યૌગિક મનોવિજ્ઞાન માને છે કે યોગાભ્યાસથી પરિશુદ્ધ થયેલું ચિત્ત બહુ લાંબા સમય સુધી એક જ વિષય પર એકાગ્ર રહી શકે છે. બંનેના મતમાં ભિન્નતાનું કારણ એ છે કે આધુનિક મનોવિજ્ઞાન સાધારણ મનની વાત કરે છે. જ્યારે યૌગિક મનોવિજ્ઞાન યોગીના ચિત્ત વિશે કહે છે. એટલે યોગના મત મુજબ ચિત્તનું એક જ વિષયમાં લાંબા સમય સુધી એકાગ્ર થવું શક્ય છે.

ધારણાના વિષયો પાંચ સ્વરૂપના હોય છે.

- (૧) બાહ્ય વિષયો : મૂર્તિ, ચિત્ર, ઓમ્કાર વગેરે.
 (૨) મનોમય: આ જ વિષયો આગળ જતાં મનોમય બને છે.
 (૩) પોતાના શરીર પર : નાસાગ્ર, બ્રૂમધ્ય વગેરે.
 (૪) શરીરાન્તવર્તી : હૃદય, આજ્ઞાયક વગેરે.
 (૫) અતીન્દ્રિય અનુભવ: નાદશ્રવણ, જ્યોતિદર્શન, દિવ્યસ્પર્શ વગેરે.

ધારણાની એકાગ્રતા ધ્યાન કે સમાધિ જેટલી ઊંડી કે સંપૂર્ણ નથી. અહીં ચિત્તની સૂક્ષ્મ ગતિ વિષયના ભિન્નભિન્ન પાસાં પર કે ભિન્નભિન્ન અંગો પર કંઈક અંશે ચાલુ રહે છે. સાધકનો પ્રયત્ન સતત આ ગતિમાંથી મુક્ત રહી એકાગ્ર રહેવાનો હોય છે.

ધારણા બે પ્રકારની હોય છે : કરેલી ધારણા અને થયેલી ધારણા. કરેલી ધારણામાં સાધક કોઈ વિષય પસંદ કરી તેના પર એકાગ્રતા કરે છે. ધારણા તેનો સંકલ્પ છે, તેનો પ્રયત્ન છે. બીજા પ્રકારની ધારણા કરવામાં નથી આવતી, પણ થાય છે. સાધક કશુંક અનુભવે છે. પ્રાણાયામ, જપ આદિ સાધનાથી સાધકને નાદશ્રવણ, જ્યોતિદર્શન, શરીરાન્તવર્તી ભાગોમાં સ્પર્શની સંવેદના કે એવો કોઈ અનુભવ થાય છે. આમ બને ત્યારે સાધકનું ચિત્ત આપોઆપ જ તેમાં રહે છે. ધારણા કરવી પડતી નથી પણ ધારણા થાય છે. કરેલી ધારણા કરતાં થયેલી ધારણા ચડિયાતી છે.

પ્રેમને લીધે ભક્તિની ભગવત્વિગ્રહ પર જે ધારણા થાય છે તે પણ થયેલી ધારણા છે અને ઉત્તમ ધારણા છે.

ધ્યાન:

તત્ર પ્રત્યયૈક્તાનતા ધ્યાનમ્ ।

યો.સૂ.૩.૨

‘તે જ વિષયમાં પ્રત્યયનું એકધારાપણું એટલે ધ્યાન.’ ધારણા માટે પસંદ કરેલ વિષયમાં ચિત્તની ગતિ એકધારી વહા કરે તે અવસ્થાને ધ્યાન કહે છે.

આ સૂત્રનો અર્થ સમજવા માટે ‘પ્રત્યય’ શબ્દનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. અહીં ‘પ્રત્યય’ શબ્દ પારિભાષિક છે. કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા આકલન થતાં ચિત્તમાં

જે તદ્વિષયક વ્યાપાર થાય છે તેને ‘પ્રત્યય’ કહે છે. ધારણામાં આ પ્રત્યયની ધારા અખંડ નથી. અન્ય વિષયના પ્રત્યયો ચિત્તમાં કંઈક અંશે બાધારૂપ બને છે. અલભત્ત, ધારણામાં પણ ચિત્ત મહદ્ અંશે તો એક જ વિષયમાં બંધાયેલું રહે છે, પરંતુ તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા સિદ્ધ થઈ હોતી નથી. જ્યારે પ્રત્યયની ધારા તૈલધારાવત્ અખંડ એક જ વિષયમાં વહેવા માંડે ત્યારે તે અવસ્થાને ‘ધ્યાન’ કહે છે. ધારણામાં સાધક એક જ પસંદ કરેલ વિષયમાં જ પ્રત્યયની અખંડ ધારા વહા કરે તે માટે પ્રયત્નશીલ છે. ધ્યાનમાં તે સિદ્ધ થાય છે. ધારણા જ વિકસીને ધ્યાન બને છે.

સમાધિ:

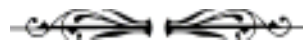
તદેવાર્થમાત્રનિભાસિં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિ : ।

યો.સૂ.૩.૩

‘તે જ ધ્યાનમાં જ્યારે ધ્યેય માત્રનો જ ભાસ થાય અને પોતાનું ભાન શૂન્ય જેવું થઈ જાય ત્યારે તે અવસ્થાને ‘સમાધિ’ કહે છે.

આ દૃશ્યમાન જગતની પાછળ જે પરમ સત્ય રહેલ છે, તેમાં પ્રવેશ કરવાનું ‘સમાધિ’ એ દ્વાર છે. સમાધિથી સાધકનો ચતુર્થ પરિમાણમાં પ્રવેશ થાય છે. સમાધિ અગિયારમી દિશાનું મહાદ્વાર છે.

પરમ સત્ય અને આ દૃશ્યમાન જગત વચ્ચે એક દીવાલ છે. આ દીવાલ એટલે અંગત અહંકારી ચેતના. મન જ આ દીવાલ ઊભી કરે છે. જ્યારે આ પડદો હટી જાય છે ત્યારે સાધક સત્ય ચેતનામાં પ્રવેશ કરે છે. આ વ્યક્તિગત અહંકારી ચેતના સત્યદર્શનમાં કેવી રીતે બાધારૂપ બને છે અને તે બાધા દૂર થતાં શું થાય છે તે સમજવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ. જ્યારે એક સાચો સંગીતકાર ઉત્તમ સંગીતનું નિર્માણ કરે છે ત્યારે તે અંગત અહંકારી ચેતનામાંથી તેમ કરતો નથી, તેમ કરી શકે નહિ. જ્યારે તે સ્વકેન્દ્રી અને સ્વભાનવાળી આ અહંકારની મનોદશામાંથી મુક્ત થાય તે ક્ષણોમાં જ તે ખરેખર ઉત્તમ સંગીતનું નિર્માણ કરી શકે છે. તેમ જ એક વૈજ્ઞાનિક કુદરતનાં રહસ્યો સમજવા માટે તન્મય થઈને પ્રયત્નશીલ હોય છે. જ્યારે તે થોડી ક્ષણો માટે પણ આ

અંગત અહંકારી ચેતનામાંથી મુક્ત બને છે ત્યારે પ્રકૃતિનાં રહસ્યો તેની પાસે ખુલ્લાં થઈ જાય છે. આ જ હકીકત યોગીને સાચા અર્થમાં અને વધુ વ્યાપક રીતે લાગુ પડે છે.

સમાધિમાં પ્રવેશ વખતે આ ઘટના અહીં સૂત્રમાં 'સ્વરૂપશૂન્યમિવ' દ્વારા કહેલ છે. શૂન્ય એટલે ખાલીપણું. સમાધિમાં સાધક પોતાના સ્વભાનથી મુક્ત બને છે.

સ્વભાન સંપૂર્ણપણે ચાલ્યું જતું નથી. કેમ કે સમાધિ અવસ્થામાંથી પાછા આવતાં ફરીથી એ 'સ્વભાન' આવે છે. એટલે અહીં યદુ શબ્દ પણ વાપર્યો છે. અહીં જે વર્ણન છે તે પ્રારંભિક પ્રકારની સમાધિનું છે, નિર્બીજ સમાધિ કે કેવલ્ય અવસ્થાનું નહિ.

'અર્થમાત્રનિર્ભાસિં'માં બે મુદ્દાઓ કહેવામાં આવ્યા છે. ધ્યાનનો વિષય ધ્યેય કહેવાય છે. સમાધિ અવસ્થામાં ધ્યાતા(અહંકાર ચેતનાનું સ્વભાન) વિલીન થાય છે અને ધ્યેય માત્ર જ ભાસમાન થાય છે. ધારણા અને ધ્યાનમાં ત્રિપુટી છે; ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન. સમાધિમાં આ ત્રિપુટી તૂટી જાય છે. ધ્યાતા વિલીન થતાં માત્ર ધ્યેય જ ભાસમાન થાય છે. 'માત્ર' શબ્દ દ્વારા આ મુદ્દો સમજવાનો છે.

'અર્થ, શબ્દ પણ અહીં વિશેષ રીતે વપરાયો છે. ધ્યેય પદાર્થ સામાન્ય અહંકારી ચેતનાની અવસ્થામાં આપણી સમક્ષ જે સ્વરૂપ થાય છે તેના કરતાં સમાધિમાં જુદી રીતે જણાય છે. કેમ કે દ્વૈતનો પડદો હટતાં નવી ચેતનાનો ઉદય થાય છે અને પદાર્થ તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટે છે. આ મૂળ સ્વરૂપને અહીં 'અર્થ' શબ્દ દ્વારા સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. સમાધિ અવસ્થામાં આ અર્થ જ માત્ર ભાસમાન થાય છે. ધારણા અને ધ્યાન દરમિયાન જે વિષય હતો તે જ હવે તદ્દન જુદા જ સ્વરૂપે ચેતના સમક્ષ પ્રગટે છે. કેમ કે દૃષ્ટા વિલીન થયો અને તેની જગ્યાએ નવી ચેતના પ્રગટી હોય છે.

સામાન્ય ચેતના, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ આ ચાર અવસ્થાઓમાં જે ક્રમિક વિકાસ છે તેને પાંચ લક્ષણો દ્વારા સૂચિત કરી શકાય.

(૧) ચિત્તની એકાગ્રતામાં બાધારૂપ વિષ્ણો ક્રમે ક્રમે

ઘટતાં જાય છે અને સમાધિમાં આ વિષ્ણો બિલકુલ રહેતાં નથી.

(૨) સ્વનું ભાન ક્રમે ક્રમે ઘટતું જાય છે અને સમાધિમાં તે બિલકુલ નથી.

(૩) ધ્યાતા અને ધ્યેયનું દ્વૈત ક્રમે ક્રમે ઘટતું જાય છે. સમાધિમાં આ દ્વૈત રહેતું નથી.

(૪) બાહ્ય જગત સાથેનો ઈન્દ્રિયગત સંબંધ ઓછો થતો જાય છે. સમાધિમાં આ સંબંધ બિલકુલ રહેતો નથી.

(૫) સાધક ક્રમે ક્રમે મનસાતીત પ્રદેશમાં પ્રવેશતો જાય છે. સમાધિમાં તે મનમાંથી સંપૂર્ણ બહાર નીકળી મનસાતીત પ્રદેશમાં જ પહોંચી જાય છે.

ચિત્તનો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જગત સાથેનો સંબંધ સમાધિમાં રહેતો નથી. તેથી કેટલીક વાર બેભાન અવસ્થા કે તેને મળતી અવસ્થાને પણ લોકો સમાધિ ગણી લે છે. સમાધિમાં બાહ્ય જગતનું ભાન રહેતું નથી એ સાચું છે પરંતુ બાહ્ય જગતનું ભાન ન રહેવું એ સમાધિનું મૂળભૂત લક્ષણ નથી. બાહ્ય જગતનું ભાન ચાલ્યું જાય એટલે સમાધિ ગણાય એવું નથી. ઊંઘ કે એનેસ્થેસિયાની અવસ્થામાં કે તીવ્ર વેદનાથી આવેલી બેભાનાવસ્થામાં પણ બાહ્ય જગતનું ભાન રહેતું નથી. પરંતુ આ અવસ્થાઓ સમાધિ કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે.

કોઈ વ્યક્તિ સમાધિનાં બાહ્ય લક્ષણોનું અનુકરણ કરવાનું કોઈક રીતે શીખી લે તો બાહ્ય અવસ્થાની દૃષ્ટિએ તે સમાધિમાં હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ આંતરિક રીતે તેનો સમાધિમાં પ્રવેશ ન હોય તેમ બને. આ અવસ્થાને જડ સમાધિ કહે છે. ખરેખર તો 'જડતા' જ કહેવું જોઈએ અને આવા પ્રકારની અવસ્થાનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય કશું નથી.

સમાધિનું ખરું લક્ષણ જગતના ભાનનો લોપ નથી, પરંતુ આંતર ચેતનાની અવસ્થા પરથી જ નક્કી થઈ શકે કે વ્યક્તિ સમાધિમાં છે કે નહિ.

સમાધિમાંથી પાછો આવનાર સાધક બદલાઈને પાછો આવે છે. સાધક ઉચ્ચ ચેતનાનું જ્ઞાન સાથે લઈને પાછો

ફરે છે. સમાધિમાં આ પ્રકારની, જીવનનું રૂપાંતર કરવાની શક્તિ છે, જે જડ સમાધિમાં નથી; કેમ કે તે સમાધિ જ નથી.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ અને તેનાં સ્વરૂપો :

સર્ગક્રમે ચેતના સ્વરૂપ સ્થિતિમાંથી ઊતરતાં ઊતરતાં પંચભૂતો અને ઈન્દ્રિયો સુધી પહોંચે છે. સમાધિમાં તેનાથી ઊલટી અપસર્ગની ઘટના ઘટે છે. સમાધિમાં ચેતનાનું કેન્દ્ર નિમ્ન સ્તરોની ચેતનામાંથી મુક્ત થતાં ઉચ્ચ સ્તરોની ચેતનામાં ગતિમાન થાય છે. ઊર્ધ્વ ચેતનાનાં પણ અનેક સ્તરો છે. એટલે ચેતનાનાં સ્તરો પ્રમાણે સમાધિનાં પણ અનેક સ્વરૂપો છે. જે સમાધિની ક્રમેક્રમે વિકસતી જતી ભૂમિકાઓ છે. જેમ જેમ સાધકની ચેતના ઊર્ધ્વ ભૂમિકામાં વિકસતી જાય છે, તેમ તેમ તેને વધુ ને વધુ ઊર્ધ્વ ભૂમિકાની સમાધિની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે. સાધારણ રીતે આરંભની અવસ્થાઓના પરિપક્વ અભ્યાસથી સાધકનો આગળની ઉચ્ચભૂમિકામાં પ્રવેશ થાય છે.

બાહ્ય ચેતનામાંથી મુક્ત થઈને સાધકનો સમાધિમાં પ્રવેશ થાય ત્યારે આ આરંભની સમાધિને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની પણ અનેક ભૂમિકાઓ છે.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની લાક્ષણિકતાઓ:

(૧) ચિત્ત બાહ્ય જગતથી છૂટું પડે છે.

(૨) પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાય છે. સંપ્રજ્ઞાતનો અર્થ છે સમ્યક્ પ્રજ્ઞાયુક્ત. પ્રજ્ઞા એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું મનસાતીત કરણ. સાધક સ્થૂળ જગત, ઈન્દ્રિયો અને સ્થૂળ મનની ભૂમિકામાં જીવતો હોય છે, ત્યારે તેની પાસે જ્ઞાનનાં બે સાધનો છે. ઈન્દ્રિયો અને તર્ક. એટલે કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા તે જ્ઞાન મેળવે છે. પરંતુ સાધક જ્યારે આ અવસ્થાથી ઉપર જાય છે ત્યારે સ્થૂળ જગત, ઈન્દ્રિયો અને સ્થૂળ મનથી તેની ચેતના છૂટી પડે છે અને જ્ઞાનનું એક નવું કારણ તેનામાં પ્રગટે છે જે સામાન્ય બુદ્ધિ કરતાં ઘણું વ્યાપક, સત્યપૂત અને પૂર્ણ છે. સમાધિમાં ચેતના નવા પરિમાણમાં પ્રવેશે છે અને

તેની સાથે પ્રજ્ઞા ઉદિત થાય છે.

ઉક્ત બંને લક્ષણોનો સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં આરંભ થાય છે અને આગળની વધુ ઉચ્ચ પ્રકારની સમાધિ અવસ્થાઓમાં તે વધુ ને વધુ વિકસતાં જાય છે. કારણ કે આ બંને લક્ષણો સમાધિનાં બધાં સ્વરૂપોને લાગુ પડે.

નીચેનાં લક્ષણો સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં જ જોવા મળે છે, અન્ય સમાધિસ્વરૂપોમાં નહિ.

(૩) વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીર અને પુરુષ વચ્ચે અનેક સૂક્ષ્મ શરીરો છે. તે જ રીતે સમષ્ટિ ભૌતિક જગત અને પરમ ચૈતન્ય વચ્ચે પણ ચેતનાનાં અનેક સ્તરો છે. વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિની આ રચના સમાંતર છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં સાધક સ્થૂળ શરીર સાથેના સંબંધથી મુક્ત થાય છે અને સૂક્ષ્મ શરીરમાંના કોઈ એકમાં અવસ્થિત થાય છે. જે ભૂમિકાની ચેતનામાં સાધક અવસ્થિત હોય તે ભૂમિકાની સમાધિમાં તે હોય છે એમ સમજવું જોઈએ. સાધક જ્યારે આ બધાં સૂક્ષ્મ શરીરો કે પાંચે કોશ ભેદીને પાર નીકળી જાય, ત્યારે તે ઉચ્ચ પ્રકારની સમાધિ પામે છે. અને અંતે કૈવલ્ય અવસ્થામાં સ્થિત થાય છે.

(૪) સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની અવસ્થા દરમિયાન સાધકના ચિત્તમાં પ્રત્યયની હાજરી હોય છે. પ્રત્યય એટલે ચિત્તનો વિષય. સમાધિનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપોમાં આવા પ્રત્યયની હાજરી હોતી નથી.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના પ્રકારો:

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ચાર પ્રકારો છે.

(૧) વિતર્કાનુગત (૨) વિચારાનુગત (૩) આનંદાનુગત (૪) અસ્મિતાનુગત.

જે વિષયોનો આધાર લઈને સાધક સમાધિમાં પ્રવેશ કરે છે તે વિષયના સ્વરૂપને ખ્યાલમાં રાખીને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનાં ચાર સ્વરૂપો બતાવવામાં આવે છે. આ ચાર સ્વરૂપોમાં ક્રમિક વિકાસ જોવા મળે છે.

૧. વિતર્કાનુગત:

અહીં વિતર્ક એટલે ચિત્તની ચંચળ અવસ્થા.

ચિત્તની આ પ્રકારની અવસ્થા પર એકાગ્રતા કરવાથી તેનો નિરોધ થાય છે અને સાધકનો સમાધિમાં પ્રવેશ થાય છે. સમાધિના આ સ્વરૂપને વિતર્કનુગત કહે છે. આ સમાધિ દરમિયાન સાધકની ચેતના મનોમય કોશમાં હોય છે.

૨. વિચારાનુગત:

વિચાર એટલે ચિત્તની સમ્યક્ વિચારણાની સ્થિતિ. ચિત્તની આ પ્રકારની અવસ્થા પર એકાગ્રતા કરવાથી તેનો નિરોધ થાય છે અને સાધકનો સમાધિમાં પ્રવેશ થાય છે. સમાધિના આ સ્વરૂપને વિચારાનુગત કહે છે. આ સમાધિ દરમિયાન સાધકની ચેતના વિજ્ઞાનમય કોશમાં હોય છે.

૩. આનંદાનુગત:

ચિત્તના આનંદાનુભવ પર એકાગ્રતા કરવાથી સાધક જે સમાધિમાં પહોંચે છે, તેને આનંદાનુગત સમાધિ કહે છે. આ અવસ્થા દરમિયાન સાધકની ચેતના આનંદમય કોશમાં સ્થિતિ હોય છે.

૪. અસ્મિતાનુગત:

અસ્મિતા પર એકાગ્રતા કરવાથી તેમાંથી મુક્ત થવાય છે અને સાધક જે સમાધિમાં પ્રવેશે છે તેને અસ્મિતાનુગત સમાધિ કહે છે. આ સમાધિ દરમિયાન સાધક પાંચ કોશથી મુક્ત થવાના દ્વાર પર આવી ગયો હોય છે. એટલે કે અન્ય(સંપ્રજ્ઞાતથી અન્ય) ઉચ્ચ સમાધિમાં પ્રવેશ માટેનાં દ્વાર પર તે હવે સ્થિત છે.

વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા - આ ચારે ચિત્તની અવસ્થા છે. તે અવસ્થાઓ પર ધારણા-ધ્યાન કરવાથી સાધક તેમાંથી મુક્ત થાય છે. પરિણામે સાધક સમાધિમાં પ્રવેશે છે. તેથી અહીં ચારેની પાછળ 'અનુગત' શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે. અનુગત એટલે પાછળ પાછળ આવનારી.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પછી આવનાર સમાધિનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપો વિશે વિચાર કરીએ તે પહેલાં પતંજલિએ દશવિલ એક વિશિષ્ટ અવસ્થા વિષે વિચાર કરી લઈએ. આ વિશિષ્ટ અવસ્થા તે સમાપત્તિ.

સમાપત્તિ અને તેના પ્રકારો :

સમાપત્તિ એટલે શું ?

ચિત્ત કોઈ પણ વિષય સાથે એકરૂપ થાય એટલે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે. ચિત્તની આ અવસ્થાને સમાપત્તિ કહે છે. સમાપત્તિમાં ચિત્તનું વિષય સાથે તાદામ્ય હોય છે. સમાધિમાં ચિત્ત વિષયથી મુક્ત બને છે. સમાપત્તિમાં ચિત્ત વિષય સાથે એકરૂપ બને છે. બંનેમાં વૃત્તિ નિરોધ થવા છતાં બંનેના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા છે. સમાપત્તિમાં વિષય ચાલુ હોય છે; સમાધિમાં તે ખરી પડે છે. સમાપત્તિ એ ધ્યાન અને સમાધિ વચ્ચેની અવસ્થા છે.

સમાપત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં પતંજલિ કહે છે:

‘પારદર્શક મણિની પેઠે, જે ચિત્તની વૃત્તિઓ ક્ષીણ થયેલી છે તેવા ચિત્તની ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનની એકરૂપ અવસ્થાને સમાપત્તિ કહે છે.’

જેવી રીતે પારદર્શક મણિને અન્ય કોઈ રંગીન પદાર્થ પર મૂકવામાં આવે તો તે રંગીન પદાર્થ સાથે મણિની એકરૂપતા થાય છે (મણિની પારદર્શકતાને કારણે આમ બને છે) તેવી રીતે ધારણા-ધ્યાનના અભ્યાસથી પરિશુદ્ધ થયેલ ચિત્ત જ્યારે કોઈ વિષય પર એકાગ્ર બને ત્યારે તેની સાથે તેનું તાદામ્ય સધાય છે. સાધારણ ચિત્તમાં ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનની ત્રિપુટી અલગ અલગ રહે છે, જ્યારે પરિશુદ્ધ ચિત્તમાં આ ત્રણે એકરૂપ બની જાય છે. પરિણામે વૃત્તિનિરોધ આપોઆપ સધાય છે. આ અવસ્થાને સમાપત્તિ કહે છે. સમાપત્તિ એટલે સમ્યક વત્તા આપત્તિ = સારી રીતે પડી જવું. આ અવસ્થામાં વૃત્તિઓ સારી રીતે બંધ પડી જાય છે. તેથી તેને સમાપત્તિ કહે છે.

કમશ...

સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ, કુમાર છાત્રાલય પાસે, જોધપર(નદી), વાયા-મોરબી, ૩૬૩૬૪૨, ફોન ૦૨૮૨૨-૨૮૨૬૮૮

(૦૨) ગાંધીજીની દોઢ શતાબ્દી-૦૮

ગાંધીજી: અન દુ ધીસ ડાસ્ટના માર્ગે

- હિરજી નાકરાણી

ગુજરાતી ભાષામાં બે કહેવતો છે :

૧. નવરું મન ભૂતનું કારખાનું છે.

૨. નવરો નખોદ વાળે.

માનવમનની આ નકારાત્મક બાજુ એટલે કે આ બન્ને કહેવતો માનવમનની નબળાઈ રજૂ કરે છે. આ થઈ ફુરસદના સમયના દુરુપયોગની શિષ્ટભાષામાં ફુરસદની વ્યાખ્યા આપતા મિ. એલ.પી. જેક્સ કહે છે :

“માણસના જીવનના જે ભાગમાં તેના આત્મા પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે દેવો અને અસૂરો વચ્ચે ઘનધોર સંગ્રામ ચાલે છે તેનું નામ ફુરસદ.”

બીજા એક અંગ્રેજ મિ. બટ્રેડ રસેલ એવું માનતા હતા કે, “દરેક માણસને પુષ્કળ ફુરસદનો સમય મળવો જોઈએ છતાં માણસને દિવસના ચાર કલાક કામ કરવાનું હોવું જોઈએ.”

એક મિત્ર ગાંધીજીની સાથે વાત કરતાં કહે છે કે ફુરસદનો પ્રશ્ન એટલો કઠણ છે કે એ અંગે આશ્ચર્ય બતાવીને તેમણે ગાંધીજીને પૂછી જ લીધું.

“માણસે રોજ આઠ કલાક શરીરશ્રમ કરવો જોઈએ એવો આગ્રહ આપ શા માટે રાખો છો ? સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં કામના કલાક ઘટાડીને બે કલાક કરવાનું અને માણસને બુદ્ધિ અને કલાની પ્રવૃત્તિઓ માટે પૂરતો ફુરસદનો સમય રાખવાનું ન બની શકે ?”

“આપણે જાણીએ છીએ કે એવી ફુરસદ જેમને મળે છે - પછી તે મજૂર હોય કે બુદ્ધિજીવી હોય - તે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરતાં નથી, ઊલટું આપણે તો જોઈએ છીએ કે, ‘નવરું મન શેતાનનું કારખાનું’ બની જાય છે.”

મિત્ર કહે છે; “ના, માણસ આળસુ નહીં બેઠો રહે. ધારો કે આપણે બે કલાકની શારીરિક મહેનત ને છ કલાકની બૌદ્ધિક મહેનત, એવા દિવસના ભાગ પાડીએ તો ? એથી

રાષ્ટ્રને લાભ ન થાય ?”

ગાંધીજી કહે છે; “એ બની શકે એમ હું માનતો નથી. મેં એનો હિસાબ કાઢ્યો નથી, પણ કોઈ માણસ રાષ્ટ્રને માટે નહીં પણ કેવળ સ્વાર્થ સારું બૌદ્ધિક શ્રમ કરે તો આ યોજના પડી ભાંગે; સરકાર એ બે કલાકના શરીરશ્રમ માટે સારી પેઠે પૈસા આપે અને બીજું કામ વગર પૈસે કરવાની ફરજ પાડે તો જુદી વાત છે. એ સુંદર વસ્તુ થાય, પણ એ એક પ્રકારના રાજ્યના બળાત્કાર વિના ન બને !”

“પણ આપનો જ દાખલો: આપનાથી આઠ કલાકનો શરીરશ્રમ થઈ શકે એમ છે જ નહીં; આપને આઠ કે એથીયે વધારે કલાક બૌદ્ધિક કામ કરવું પડે છે. આપ તો આપની ફુરસદનો ઉપયોગ નથી કરતા !”

“આ ફરજિયાત કામ છે ને એમાં ફુરસદ જ નથી રહેતી. દાખલ તરીકે, હું ટેનિસ રમવા જતો હોઉં તો એ ફુરસદનો વખત છે, એમ કહી શકાય. પણ મારો દાખલો લઈને હું પણ એમ કહું કે આપણે આઠ કલાક હાથ-પગની મહેનત કરતા હોત તો આપણાં મન આજે છે એના કરતાં અનંત ગણાં સારાં હોત, આપણને એકેય નકામો વિચાર ન આવત. મારા મનમાં નકામા વિચારો કદી આવતા જ નથી, એમ હું ન કહી શકું. અત્યારે પણ હું આવો છું, એનું કારણ એ છે કે, મારા જીવનમાં બહુ વહેલા હું શારીરિકશ્રમની કિંમત સમજ્યો હતો.”

“પણ જો શરીર શ્રમમાં એટલો બધો ગુણ હોય તો આપણા લોકો રોજના આઠ કલાક કરતાં વધારે કામ કરવા છતાં એમનાં મનની શુચિતા કે શક્તિ પર કશી દેખીતી અસર થતી નથી એનું શું ?”

ગાંધીજી કહે છે; “શરીરશ્રમમાં બધી કેળવણી સમાઈ જતી નથી. જેમ માનસિક શ્રમમાં પણ નથી. આપણા લોકો જાણતાં નથી, પણ એમને માટે તો ગદ્ગદાવૈતરું છે ને ?

એનાથી માણસની સુક્ષ્મવૃત્તિઓ જડ થઈ જાય છે. એ જ મારી સવર્ણ હિન્દુઓ સામેની મોટામાં મોટી ફરિયાદ છે. એમણે મજૂરોના કામને ગદ્દાવૈતરું બનાવી મૂક્યું છે. એમાંથી એ લોકોને આનંદ મળતો નથી, તેમ એમને એ કામમાં કશો રસ પણ નથી. એમને જો સમાજના સમાન દરજ્જાવાળા સભ્યો ગણ્યા હોત તો તેમનું સ્થાન સમાજમાં સૌથી વધારે ગૌરવવાળું હોત.

“આ કળિયુગ ગણાય છે. સત્યયુગમાં હું માનું છું, સમાજ આજના કરતાં વધારે સુવ્યવસ્થિત હતો. આપણો દેશ અતિ પ્રાચીન છે. એમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉદભવીને લય પામી છે, અને અમુક યુગમાં આપણે કેવા હતા એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ આપણે લાંબો કાળ શુદ્રોની ઉપેક્ષા કરી છે, તેથી આપણે આજની દુર્દશામાં પડ્યા છીએ. એ વિશે જરાય શંકા નથી. આજની ગામડાંની સંસ્કૃતિ-એને સંસ્કૃતિ કહી શકાય તો- ભયાનક સંસ્કૃતિ છે. ગામડાંના લોકો પશુ કરતાં ભૂંડી રીતે જીવે છે. કુદરત પશુઓને કામ કરવાની ને કુદરતી જીવન ગાળવાની ફરજ પાડે છે. આપણે આપણા મજૂર વર્ગના એવા બે હાલ કર્યા કે તેઓ કુદરતી રીતે કામ કરી જીવી શકતા નથી. આપણા લોકોએ બુદ્ધિપૂર્વક અને આનંદભરે શરીરશ્રમ કર્યો હોત તો આપણે આજે જુદી જ સ્થિતિમાં હોત !”

“ત્યારે શ્રમ અને સંસ્કારિતાને જુદાં ન પાડી શકાય એમ ને ?”

“ના, પ્રાચીન રોમમાં એમ કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો, તે છેક જ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. શ્રમ વિનાની સંસ્કારિતા કે શ્રમના ફળરૂપે ન મળેલી સંસ્કારિતા કશા કામની નથી. રોમન લોકો વિલાસની ટેવ પાડીને પાયમાલ થઈ ગયા. આખો દિવસ માત્ર લખવા, વાંચવા કે ભાષણો કરવાથી માણસ મનનો વિકાસ કરી શકતો નથી. મેં જે વાચન કર્યું છે તે જેલમાં મળેલા કુરસદના વખતમાં કર્યું છે. ને મને એનાથી લાભ થયો છે. કેમ કે એ બધું વાચન ગમે તેમ નહીં, પણ કંઈક નિશ્ચિત હેતુથી કરેલું અને દિવસોને મહિનાઓ લગી રોજના આઠ-આઠ કલાક કામ કર્યું છે, છતાં હું નથી માનતો કે મારું મગજ ખવાઈ ગયું છે. હું ઘણીવાર રોજના ચાલીસ

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

માઈલ ચાલ્યો છું, છતાં મેં મગજની જડતા નથી અનુભવી.”

“પણ, આપને તો મનની આટલી કેળવણી મળેલી છે.”

“ના રે, હું નિશાળમાં ને વિલાયતમાં કેવો મધ્યમ બુદ્ધિનો હતો એની મને ખબર નથી. ચર્ચા પરિષદની સભાઓમાં કે અન્નાહારીઓની સભામાં કદી બોલવા જેટલી હિંમત પણ મારામાં નહોતી. મારામાં જન્મથી કંઈ અસાધારણ શક્તિ હતી એમ નહીં માનતા. હું માનું છું કે ઈશ્વરે જાણી જોઈને એ વખત મને બોલવાની શક્તિ આપી નહોતી. તમારે જાણવું જોઈએ કે આપણા સમૂહમાં ઓછામાં ઓછું વાચન મારું છે.”

આ રીતે ગાંધીજીએ બીલકુલ નિખાલસ થઈને સમાજ સામે પોતાના વિષે જે કંઈ નબળી કડી હતી તેને રજૂ કરી દીધી હતી.

ગામડાંના ઉદ્યોગો:

૧૮ નવેમ્બર ૧૯૩૪ના હરિજન બંધુમાં ગાંધીજી લખે છે : “મહાસભાએ ગામડાંના ઉદ્યોગો વિશે જે ઠરાવ પસાર કર્યો તેનો ઉત્પાદક હું છું. અને એ ઉદ્યોગોની ઉન્નતિ માટે જે સંઘ સ્થપાઈ રહ્યો છે, તેનો એકમાત્ર સલાહકાર પણ હું છું. એટલે આ ઉદ્યોગો વિશે અને એમાંથી પ્રજાનાં નીતિ અને આરોગ્યને જે લાભ થવાની આશા છે તેને વિશે મારા મનમાં જે વિચારો રમી રહ્યા છે, તે પ્રજા આગળ મારે રજૂ કરવા જોઈએ.

“આ વરસના આરંભમાં હું હરિજનયાત્રા નિમિત્તે મલબાર ગયો, ત્યારે જ આ સંઘ સ્થાપવાના વિચારે નિશ્ચિતરૂપ લીધું. કોચીન રાજ્યના એક ખાદી સેવકની સાથે સહેજ વાત કરતાં કરતાં મને દેખાઈ આવ્યું કે શહેરના લોકોએ ગ્રામવાસીઓ પાસેથી જે વસ્તુ કૂરતાથી ને અવિચારીપણે જૂંટવી લીધી છે, તે વસ્તુ તેમને પાછી આપવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરનાર એક સંઘ સ્થાપવાની અતિ આવશ્યકતા છે. ગ્રામવાસીઓમાં સૌથી સફ્રડ ફટકો હરિજનોને પડ્યો છે. સામાન્ય ગ્રામવાસીઓને જે ઉદ્યોગો કરવાની છૂટ છે, તેમાંથી થોડાક જ હરિજનો કરી શકે છે. તેથી જ્યારે એમના હાથમાંથી એમના ઉદ્યોગો-ધંધા સરી પડે છે, ત્યારે તેઓ જે

પશુઓની સોબતમાં રાતદિવસ રહે છે તેના જેવા જ જડ, બુદ્ધિહીન ને નિસ્તેજ બની જાય છે.

“પણ સામાન્ય ગ્રામવાસીઓ પણ આજે આથી કંઈ સારી સ્થિતિ ભોગવતા નથી. ધીમે ધીમે તેને ભોંય ખણીને માંડ કોળિયા અનાજથી પેટનો ખાડો પૂરવાનો વખત આવતો જાય છે. આજે ઘણા ઓછાને ખબર હશે કે, હિન્દુસ્તાનનાં નાનાં ને વાંકાંચૂકાં ખેતરો ને ક્યારડામાં ખેતી કરવામાં ખેડૂતને નફો થવાને બદલે ચોખ્ખી ખોટ જાય છે. ગામડાંના લોકો મરવાને વાંકે જીવે છે. એમના જીવનમાં આશા, ઉત્સાહ, સ્ફૂર્તિ, ઉમંગ ઊડી ગયાં છે. તેઓ ભૂખમરાથી ધીમે મોતે મરી રહ્યા છે. એમના પર દેવાના ઢગવળી ગયા છે. શાહુકાર એમને પૈસા ધીરે છે. કેમ કે ન ધીરે તો જાય ક્યાં? ન ધીરે તો તેના બધા પૈસા ડૂબે. ગામડાંના આ દેવાનો શુમાર ગમે એટલી તપાસ કર્યે કાઢી શકાય તેમ નથી. તપાસો તો ઘણી ઝીણવટથી થઈ છે, છતાં એ વિશે આપણને નહીં જેવું જ્ઞાન મળ્યું છે.

“ગામડાંના ઉદ્યોગોનો લોપ થાય તો હિન્દુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાંની પાયમાલી અધૂરી રહી હોય તો તે પૂરી થઈ જાય.

“ગ્રામોદ્યોગ વિશે મેં જે યોજનાની રૂપરેખા આપી છે, તેના પર દૈનિકપત્રોમાં ટીકાઓ થઈ છે, તે મેં વાંચી છે. કેટલાકે મને એવી સલાહ આપી છે કે મનુષ્યની શોધકબુદ્ધિએ કુદરતની જે શક્તિઓને તાબે કરી છે, એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે એમાં જ ગામડાંની મુક્તિ રહેલી છે. ટીકાકારો કહે છે કે પ્રગતિમાન પશ્ચિમમાં જેમ પાણી, હવા, તેલ અને વીજળીનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય છે; એમ આપણે પણ કરવો જોઈએ. તેઓ કહે છે કે, આ ગૂઢ કુદરતી શક્તિઓ પર કાબૂ મેળવવાથી દરેક અમેરિકન તેત્રીસ ગુલામો રાખી શકે છે, એટલે તેત્રીસ ગુલામ પાસેથી મળે એટલું કામ આ શક્તિઓ પાસેથી લઈ શકે છે.

“એ રસ્તે હિન્દુસ્તાનમાં ચાલીએ તો હું બેઘડકપણે કહું છું કે દરેક માણસને તેત્રીસ ગુલામ મળવાને બદલે આ દેશના એક એક માણસની ગુલામી તેત્રીસ ગણી વધશે.

“જે કામ કરવા ધાર્યું હોય તેના માટે પૂરતા માણસો

ન હોય ત્યારે એ કામ સંચાથી લેવું સારુ છે. પણ જેમ હિન્દુસ્તાનમાં છે તેમ કામને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે માણસો પડેલા હોય ત્યારે સંચા વાપરવાથી નુકસાન છે. થોડાક ચોરસવારના જમીનના ટુકડા માટે હું હળ ન વાપરું. આપણાં ગામડાંમાં ઊભરાઈ જતા કરોડો માણસોને શ્રમની ચક્કીમાંથી ફુરસદ કેમ અપાવવી એ સવાલ આપણે ત્યાં નથી. આપણી સામે તો સવાલ એ છે કે એમને વરસમાં છ મહિના જેટલી વખત પરાણે આળસમાં ગાળવો પડે છે. એ વખતનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો. કેટલાકને સાંભળીને વિચિત્ર લાગશે, પણ હકીકત એ છે કે, એક એક મિલ ગામડાંની પ્રજાને ભયરૂપ છે, ને તેની રોજી પર તરાપ મારનાર છે. મેં આંકડા ઝીણવટથી ગણ્યા નથી, પણ એટલું તો કહી જ શકાય કે, ગામડાંમાં બેસીને ઓછામાં ઓછા દસ મજૂરો જે કામ કરે છે તેટલું જ કામ મિલનો એક મજૂર કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગામડાંના દસ માણસની રોટી છીનવીને આ એક માણસ ગામડાંમાં કમાતો તેના કરતાં વધારે કમાય છે. આમ કાંતવાની અને વણવાની મિલોએ ગામડાંના લોકોનું ગુજારાનું એક મોટું સાધન છીનવી લીધું છે. એ મિલો વધારે સારું ને સીધું કાપડ તૈયાર કરતી જ હોય તોયે એ કંઈ ઉપલી દલીલનો જવાબ નથી. કેમ કે એ મિલોએ જે હજારો મજૂરોનો ઉદ્યોગ છીનવી લઈ તેમને બેકાર બનાવ્યા હોય તો સોંઘામાં સોંઘું મિલ કાપડ ગામડાંમાં વણાયેલી મોંઘામાં મોંઘી ખાદી કરતાં મોંઘું છે. કોલસાની ખાણમાં કામ કરનાર જ્યાં વસે છે ત્યાં જ કોલસાનો ઉપયોગ કરી શકે છે, એટલે એને કોલસા મોંઘા પડતા નથી. એ જ રીતે જે ગ્રામવાસી પોતાના ખપ પૂરતી ખાદી બનાવી લે છે, તેને તે મોંઘી પડતી નથી. પણ જો મિલોમાં બનેલું કાપડ ગામડાંના માણસોને બેકાર બનાવે છે તો ચોખા ખાંડવાની ને આટો દળવાની મિલ હજારો સ્ત્રીઓની રોજીરોટી છીનવી લે છે. એટલું જ નહીં પણ સાટે આખી પ્રજાના આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડે છે. જ્યાં લોકોને માંસાહાર કરવાનો વાંધો ન હોય ને એ આહાર પોસાતો હોય, ત્યાં મેંદાથી પોલીસ કરેલા ચોખાથી કદાચ કંઈ નુકસાન ન થતું હોય, પણ હિન્દુસ્તાનમાં જ્યાં કરોડો માણસો એવા છે, જેમને માંસ મળે તો તે ખાવામાં

વાંધો નથી, પણ જેમને માંસ જોવા મળતું નથી ત્યાં તેમને આખા ઘઉંનો આટો અને પોલીશ કર્યા વિનાના હાથે ખાંડેલા ચોખામાં રહેલાં પૌષ્ટિક અને ચેતનદાયી તત્ત્વો ન મળવા દેવા એમાં પાપ છે. હવે તો દક્તરોએ અને બીજાઓએ મળીને લોકોને મેંદો અને પોલીશ કરેલા સંચે ખાંડેલા ચોખા વાપરવાથી થતા નુકસાનનું ભાન કરાવવું જોઈએ.

“મેં આ કેટલીક મોટી, સહેજે નજરે ચડે એવી વાતો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, તે એમ બતાવવા માટે કે ગ્રામવાસીઓને કામ આપવું હોય તો તે યંત્રો વાટે ન બની શકે; પણ તેઓ અત્યારસુધી જે ઉદ્યોગો કરતાં આવ્યાં છે તેમને સજીવન કરવા એ જ એનો સાચો રસ્તો છે.

“તેથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અખિલ ભારત ગ્રામઉદ્યોગ સંઘનું કામ એ રહેશે કે, જે ઉદ્યોગ અત્યારે હયાત છે તેમને ઉત્તેજન આપવું અને જ્યાં શક્ય અને ઈષ્ટ હોય ત્યાં મરતા કે મરી ગયેલા ગ્રામ ઉદ્યોગોને ગામડાંની પદ્ધતિએ, એટલે કે ગ્રામવાસીઓ પોતાના ઝૂંપડાંમાં અનાદિ કાળથી કામ કરતાં આવ્યાં છે તે રીતે કરવા દઈને સજીવન કરવા. જેમ હાથે લોઢવા, પીંજવા, કાંતવા, વણવાની ક્રિયાઓમાં ને ઓજારોમાં ઘણા સુધારા થયા છે, તેમ ગ્રામ ઉદ્યોગોની પદ્ધતિમાં પણ કરી શકાય”.

એક ટીકાકાર એવો વાંધો ઉઠાવે કે પ્રાચીન પ્રથામાં તો દરેક માણસ પોતપોતાનું કામ કરી લે છે; એ રીતે સામુદાયિક કાર્ય કદી થઈ જ ન શકે.

ગાંધીજી કહે છે, “દૃષ્ટિ મને બહુ છીછરી લાગે છે. એની પાછળ ઊંડો વિચાર નથી. ગ્રામવાસીઓ વસ્તુઓ પોતાની ઝૂંપડીમાં ભલે બનાવે, પણ એ બધી ભેગી કરી શકાય ને એમાંથી થતા નફાના ભાગ પાડી શકાય, ગ્રામવાસીઓ કોઈની દેખરેખ નીચે અને અમુક યોજનાને અનુસરીને કામ કરે. કાચો માલ સાર્વજનિક ભંડારમાંથી આપવામાં આવે.

“જો સામુદાયિક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા ગ્રામવાસીઓમાં પેદા કરવામાં આવે તો સહકાર, શ્રમ વિભાજન, વખતનો બચાવ અને કાર્ય કુશળતાને માટે તો પૂરતી તક છે જ. આજે આ બધી ચીજો અખિલ ભારત

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

ચરખાસંઘ ૫૦૦૦ ઉપરાંત ગામડાંમાં કરી રહ્યો છે.

“પણ ખાદી એ ગામડાંના નભોમંડળનો સૂર્ય છે. અને બીજા વિવિધ ઉદ્યોગો એ ગ્રહો છે. આ ઉદ્યોગરૂપી ગ્રહોને ખાદીરૂપી સૂર્ય પાસેથી જે ઉષ્મા અને જીવન મળે છે તેના બદલામાં તેઓ ખાદીને ટકાવી રાખે છે. ખાદી વિના બીજા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થવો અશક્ય છે. પણ મારી ગઈ યાત્રામાં મેં જોયું કે, જો બીજા ઉદ્યોગો સજીવન નહીં થાય તો હવે ખાદી વધારે આગળ નહીં વધી શકે. ગ્રામવાસીઓમાં પોતાના કુરસદના વખતનો સદુપયોગ કરવાની સ્ફૂર્તિ અને સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરવાં હોય તો ગામડાંના જીવનનો બધી બાજુથી સ્પર્શ કરવો જોઈએ ને તેમાં નવચેતનનો સંચાર કરવો જોઈએ”.

ગાંધીજી હરિજનબંધુના ૧૫ સપ્ટેમ્બર-૧૯૩૫માં બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે, “સંઘોનો ઉદ્દેશ મોટા ઉદ્યોગોને હઠાવી તેમની જગા લેવાનો કે તેમને પાયમાલ કરવાનો જ નહીં. એમનો ઉદ્દેશ તો એ જ છે કે, મરેલા કે મરતા ઉદ્યોગોને સજીવન કરવા. ને આજે કરોડો માણસોને પરાણે પૂરી કે અર્ધી બેકારીમાં રહેવું પડે છે. તેમને આ ઉદ્યોગો દ્વારા કામ આપવું. આ કાર્યક્રમ ખંડનાત્મક નથી પણ મંડનાત્મક છે. વિનાશનો નથી પણ રચનાનો છે. મોટા ઉદ્યોગો કરોડો બેકારોને પહોંચી શકે એમ છે નહીં. તેઓ એ આશા પણ સેવતા નથી. એમનું મુખ્ય ધ્યેય તો એમના થોડાક માલિકોને કમાણી કરી આપવાનું છે; કરોડો બેકારોને કામ મેળવી આપવું એ એમનું મુખ્ય ધ્યેય કદી રહ્યું નથી. ખાદી અને બીજા ગ્રામોદ્યોગોના સંચાલકો નજીકના ભવિષ્યમાં મોટા ઉદ્યોગો પર અસર પાડવાની આશા રાખતા નથી.

“ગ્રામવાસીઓનાં અંધારાં-ભોંયરાં-જેને ઝૂંપડાં કહેવા એ પણ ભાષાનો દુરુપયોગ છે - તેમાં પ્રકાશનું કિરણ પહોંચાડવાની આશા તેઓ રાખે ખરા.

“આમાં યંત્રના અસ્થાને થતા ઉપયોગ અને દુરુપયોગની - એટલે કે કરોડોને હાનિ થાય એવી રીતે થતા ઉપયોગની - સામે સંગ્રામ જરાયે નથી. હિન્દુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વેરાયેલા ગ્રામવાસીઓ રૂપી જીવતાં યંત્રો

સામે જડ યંત્રોને ન ખડકવાં જોઈએ. યંત્રો મનુષ્યના પ્રયત્નને મદદ કરે, તેને સરળ બનાવે, એ યંત્રનો સદુપયોગ કહેવાય. આજના ઉપયોગનું વલણ તો તે દિશામાં જ વધતું જાય છે કે ગણ્યા-ગાંઠ્યા લોકોના હાથમાં સંપત્તિના ઢગલા વાળવા અને જે કરોડો સ્ત્રી-પુરુષોનાં મોંમાંથી રોટલો ઝૂંટવી લેવામાં આવે છે તેમની તો લવલેશ પરવા સરખી ન કરવી. હુજૂ સૂક્ષ્મ લાગણીઓવાળા માનવી-યંત્રો પાસેથી કામ ન લેવું એ ઈરાદાથી જડ યંત્રો દ્વારા કામ લઈને ધનના ઢગલા ભેગા કરવાની ઘેલછાએ ધોર દુઃખો પ્રવર્તાવ્યાં છે; તેમાં થઈ શકે એટલો ઘટાડો કરવો એ જ કલ્પનાથી ચરખા સંઘ અને ગ્રામોદ્યોગ સંઘની રચના કરવામાં આવેલી છે.

“દરેક માણસને ઠીક ઠીક સુખ સગવડમાં રાખી શકાય એવો કાળ કદી નહીં આવે, એવો ભય છે. જેઓ ગામડાંમાં કામ કરી રહ્યા છે તેમને એવો ભય નથી. ઊલટું તેઓ જેમ જેમ ગ્રામવાસીઓના વધારે નિકટના સહવાસમાં આવતા જાય છે, અને ગામડાંની સ્થિતિથી વધારે વાકેફ થતાં જાય છે, તેમ તેમ તેમના મનમાં એ આશા વધતી જાય છે કે, જો ગ્રામવાસીઓ પાસે એમની પરંપરાગત આળસ છોડાવી શકાય તો તેઓ બધા ઠીક ઠીક સુખસગવડમાં રહી શકે, એટલું જ નહીં પણ એને લીધે દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં કશી ભારે ઉથલપાથલ પણ ન થાય. કેટલીક ત્રાસદાયક સ્થિતિ છે તેનો ત્રાસ તો ઓછો કરવો જ પડશે. પણ જો ધનિક ગણાતા વર્ગો તરફથી કંઈક સહકાર મળે તો એ કિયાની અસર પણ લગભગ ન દેખાય એવી થશે”.

૨૨ ડિસેમ્બર-૧૯૨૯ના અંકમાં રસ્કિનની જે કલ્પના હતી, તેવા સંદર્ભમાં મજૂર અને માલિક વચ્ચેના સંબંધો કેવા હોવા જોઈએ તે બાબત ગાંધીજીએ લખે છે;

“આજકાલ મજૂર અને માલિક એવા બે પક્ષો પડી ગયા છે, અને બન્નેની વચ્ચે સાધારણ રીતે વિરોધ વર્તતો જેવામાં આવે છે. દુનિયામાં એક એવો સંપ્રદાય ઊભો થયેલો છે જેની માન્યતા એવી છે કે, માલિક રહેવો જ ન જોઈએ. અથવા તો બધા માલિક જ થવા જોઈએ”. તેઓ પોતનો અંગત અભિપ્રાય આપતાં લખે છે; “મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી સ્થિતિ જગતમાં કદી પેદા થવાની નથી. જે

થઈ શકે એવું છે અને જે થવું જોઈએ તે બન્ને પક્ષો વચ્ચે અવિશ્વાસ અને વેર હોવાને બદલે વિશ્વાસ અને પ્રેમ હોવાપણું. જેમ માલિક પક્ષને નાબૂદ કરનારો સંપ્રદાય ઊભો થયો છે, તેમ હાલ પશ્ચિમમાં એક એવો પણ સંપ્રદાય ઊભો થઈ રહ્યો છે, જેની માન્યતા એવી છે કે બન્નેની વચ્ચે પ્રેમ અને વિશ્વાસ પેદા કરી શકાય. આવી સ્થિતિ શક્ય હોય તો તે પેદા કરવાનું કામ મુખ્યત્વે માલિકોનું છે, કેમ કે બે પક્ષોમાં તેઓ સબળ છે, એટલું જ નહીં પણ જે કંઈ ત્યાગ કરવાનો છે તે માલિક પક્ષે કરવાનો છે. મજૂર પક્ષની પાસે અધિકાર જેવી વસ્તુ નથી; અથવા તેની પાસે જે અધિકાર છે તે એકમાત્ર રિસાવાનો છે. એટલે કે સત્યાગ્રહ કરવાનો. પણ એ કંઈ મજૂર પક્ષનો ખાસ અધિકાર નથી. એ મનુષ્યમાત્રની પાસે છે. માલિક પક્ષે આવી જાતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એનો સ્વીકાર કરનાર એક ભાષણ હાલમાં શેઠ ધનશ્યામદાસ બિરલાએ સોલાપુરમાં કર્યું હતું. એમાં તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે મિલ માલિકોનો ધર્મ નફાને ખાતર કશો દુરુપયોગ કરવાનો કે લૂંટ કરવાનો નથી. પણ પ્રજાના સેવક તરીકે જ અને પ્રજાના લાભને અંગે જ માલ ઉત્પન્ન કરવાનો અને તેનું વેચાણ કરવાનો છે. અને એમણે એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે જો માલિકો તેમ નહીં કરે તો છેવટે નભી પણ નહીં શકે. આ પ્રમાણે જો બધા માલિકો વર્તન કરે તો ઝઘડા માત્ર નાબૂદ થાય અને મજૂર તથા માલિક વચ્ચે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેમ જ પ્રેમની ગાંઠ બાંધી શકાય. આનું નામ પ્રાચીન ભાષામાં ધર્માચરણ છે અને આધુનિક ભાષામાં ન્યાયવૃત્તિ છે. એ જ ધોરણે વિચાર કરતાં શ્રી ધનશ્યામદાસે એવો અભિપ્રાય પણ આપ્યો છે કે યત્કિંચિત લાભ ઉઠાવવાને સારુ તેમણે મુખ્ય વસ્તુને જવા નહીં દેવી; એટલે કે બ્રિટીશ કાપડને બાદ કરીને બીજા પરદેશી કાપડ ઉપર જકાત નાંખવાની લાલચ આવે તો એ લાલચને વશ ન થવું. આ ભાષણનો કોઈએ વિરોધ કર્યો હોય એમ જણાવવામાં નથી આવ્યું. પણ આવા વિચારોનો વિરોધ ન કરવો એ એક વાત છે. તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ બીજી જ છે. જે આવશ્યક છે તે એવા વિચાર પ્રમાણે આચાર, કેમ કે સારામાં સારા વિચારો પણ જો આચારમાં ન પરિણમે તો તેની કશી

કિંમત નથી”.

ગાંધીજી હરિજનબંધુના ૧૫ જુલાઈ-૧૯૩૪ના અંકમાં મજૂરની મૂડી અને ધનિકોની મૂડી અંગે સમજાવતાં લખે છે;

“હું પચાસ વરસથી મજૂર સેવા કરતો આવ્યો છું. તેમાં મારી એક જ વૃત્તિ રહેલી છે. હું મૂડીવાળાઓ સાથે બેસનારો ને મિત્રતા રાખનારો છું, તોયે હું મજૂરોનું કામ કરું છું. હું માનું છું કે મૂડીદારોનો નાશ કરવાથી મજૂરોનું ભલું નહીં થાય. મૂડીવાળા કરે છે તેવું મજૂરોને હાથે કરાવવું એ મારી ધારણા નથી. એક દષ્ટિએ મજૂરો પણ મૂડીવાળા છે. પૈસો જ મૂડી છે ને મહેનત મૂડી નથી એમ તેઓ શા માટે માને? મૂડી મજૂરીમાંથી જ પેદા થાય છે. સહારાના રણમાં પૈસાની કિંમત નથી. ત્યાં મજૂરી વિના માણસ પાણી મેળવી નહીં શકે. ત્યાં મજૂર મૂડીદાર છે. મજૂરોમાં સંગઠન અને સમજ હોય તો તેઓ પૈસાદાર જેટલા જ મૂડીદાર છે. એકની મૂડી મજૂરી છે, બીજાની પૈસો છે. મજૂરને તેની મૂડી વાપરતા ને સંઘરતા નથી આવડતું. છૂટા છવાયા કરોડો રૂપિયા મૂડી નહીં ગણાય. તેનું સંગઠન થાય ને સમજપૂર્વક વપરાય તો તે મૂડી છે. તેમ જ મજૂરીનું છે. એક લાખ મજૂરનો સમજપૂર્વક થયેલો સંપ્રદાય પૈસાની મૂડી કરતાં ઘણું વધારે કામ આપી શકે છે. આ સત્ય સમજનાર પૈસારૂપી મૂડીનો દોષ નહીં કરે; તેનો તે સદુપયોગ કરાવશે. અત્યારે મૂડી મૂડી વચ્ચે દ્વંદ્વ ચાલે છે. બન્ને મૂડીદાર છે પણ પેલા સંગઠન કરે છે ને તમે નથી કરી શક્યા. પેલામાં ચતુરાઈને બુદ્ધિ છે. મજૂરોમાં સંગઠન અને સ્વાર્થત્યાગ વધશે ત્યારે તેઓની શક્તિ વધશે. તમે તમારી શક્તિ જાણતા નથી એટલે વટાઈ જાઓ છો એથી મજૂરોને નુકસાન થાય છે, ને જગતને પણ નુકસાન થાય છે.

“હું મજૂરોનું ભલું ઈચ્છું છું. હું માનું છું કે મૂડીવાળાનો નાશ કરીને મજૂરો પોતાનું ભલું નહીં કરી શકે.

“મૂડીવાળાનો નાશ થાય તો આપણો પણ નાશ થવાનો. બન્નેનો સમન્વય થવો જોઈએ. સોનું, ચાંદી, ઈંટો તો આપણને પણ જોઈશે. માત્ર એનો સદુપયોગ આપણને આવડવો જોઈએ. મૂડીના સદુપયોગ અને દુરુપયોગ વચ્ચેનો

આ વાદ છે મૂડીનો સદુપયોગ આપણે શીખીએ તો બન્નેનું કલ્યાણ થાય. મારો આ અભિપ્રાય હું બદલી શકું એમ નથી, કેમ કે એ પચાસ વરસના અનુભવ પર બંધાયેલો છે. તમને સાચું ને હિતનું લાગે તે તમે કરો”.

ગાંધીજીને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે મિલમાલિકોને, કારખાનેદારોને મજૂરો સિવાય કોઈ નહીં હરાવી શકે. મજૂર અને મૂડી વચ્ચેનો સંઘર્ષ સંગઠન વગર નહીં શમે. એટલે મજૂરોનું સંગઠન કરી આ સામૂહિક સંગઠન શક્તિ મજબૂત કરવા માટે ગાંધીજી આપણા દેશના મજૂરોને શ્રમના પ્રમાણમાં શ્રમશુલ્ક મળવું જ રહ્યું તે માટે ગુજરાતના મજૂરોની સંગઠન શક્તિ વધારવા માટે જાહેર સભાઓ ભરી સમજાવતા હતા. અમદાવાદમાં આવી એક સભામાં ૩૧ ઓક્ટો. ૧૯૩૬માં બોલતાં તેઓ કહે છે :

“સને ૧૯૧૮માં કેટલાક મજૂરો મોળા પડ્યા હતા. થાક્યા પણ હતા. ૨૧ દિવસ સુધી હડતાળ ચલાવવી, શાંતિ જાળવવી, કોઈને કાંકરો પણ મારવો નહીં તે ગમે તે માણસને સારુ સખત પરીક્ષા હતી. તે પરીક્ષામાં ૨૧ દિવસ સુધી તમે બરાબર રહ્યા. પછી થોડાક મોળા પડ્યા. પછી જાણો છો કે મારે શું કરવું પડ્યું અને શું પરિણામ આવ્યું. તમે ૨૧ દિવસ સુધી વાવટો લઈ ફરતા હતા અને તેના ઉપર ‘એક ટેક’ લખ્યું હતું. હું તમને રોજ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવતો હતો અને કહેતો હતો કે ઈશ્વરને હાજર રાખીને જ બધું કરજો. નહીં તો મારા જેવાને મરવા વખત આવે.

“એક ટેક વાવટા પર છે, તે હૃદયમાં પણ છે. તમે બધા મોળા પડ્યા, તોયે તમે તમારો ભાગ બરાબર ભજવ્યો હતો. જેને એક ટેક જાળવવી હોય તે વિચાર કરીને જ ટેક લે. પોતાની મર્યાદા સમજી લે. પોતાનું ગજું માપી લે. કહેવત છે ને કે પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણીએ. મજૂરોને તો એ શું સમજાવવાનું હોય? કારણ કે તમે તો હંમેશાં ટૂંટિયું વાળીને સૂઓ છો. સાત ફૂટનો ખાટલો સૌને મળવો તો જોઈએ. પછી ભલે મજૂરનો ખાટલો સીંદરીનો હોય અને ધનિકનો પલંગ રેશમની પાટીનો હોય. એનો પલંગ ભલે રંગેલો હોય અને તમારો બાવળનો હોય. પણ લાંબા થઈને સૂઈ શકીએ એવું તો સૌને જોઈએ. આજે એ સ્થિતિ નથી, એનો હું

સાક્ષી છું. તમારા ઘરમાં એટલી જગા જ ક્યાં છે કે એવો ખાટલો સમાય ? તમારામાંથી કેટલાકને હશે પણ ઘણાને નથી. અને વળી એક ખાટલો હોય તો પણ પોતાની મા, પોતાની ઓરત, છોકરાં, બહેન, એ બધાંના પણ ખાટલા હોય એવડાં તો ઘર નથી. તમે તો ઘોલકામાં રહો છો. ટાઢ વાય અને ટૂંટિયુ વળે એ જ રીતે તમારે રહેવું પડે છે. પગ પસરાવો એટલી જગા ન હોય એ તો તમે જાણો છો. આજે બધી બાબતમાં એ સ્થિતિ છે. અહીં પણ આપણું ગજુ ટૂંટિયુ વાળીને સૂવા પૂરતું છે. આપણી કાંઈ આકાશમાં ઊડવાની શક્તિ નથી, હવે તો આકાશમાં ગોળા ફૂટે છે. મારે તો હજારો મરી જાય એવી શોધ થઈ છે. પણ એ શક્તિ મારે નહીં જોઈએ. એવી શક્તિ આપણે ઈચ્છીએ પણ નહીં. ફૂંક મારીને બધાનો નાશ કરવાની શક્તિ મળતી હોય તોય હું તો ના પાડું. જો એક ટેક લીધી તો તે જાળવવાની શક્તિ જોઈએ. એટલી શક્તિ મળે એટલે બસ છે. આપણે સૌ ધરતીમાંથી પેદા થયા છીએ. અને સ્વમાન જાળવી ધરતી પર રહી શકીએ એ જ આપણી ટેક છે. તમારી ટેક વીસ વર્ષ સુધી હતી. તમે જે મૂડી કમાયા છો તે કાલે ખોઈ બેઠાં તો વીસ વરસની કમાણી ખોઈ બેઠા. તમારી ટેક મરતાં સુધી ચાલે ત્યારે ખરી, નહીં તો કરી કમાણી ધૂળ મળશે. આજે તો કરોડપતિઓ દેવાળું કાઢીને ઝેર ખાઈ મરવા પડ્યા છે ને ? ટેકની કિંમત અબજો કરતાં પણ વધુ છે. એની કિંમત તો કદી ન આંકી શકાય. એ મૂડી તમે વીસ વરસ સંઘરી. વ્યાજ સાથે તો એ બેવડી કે ત્રેવડી થાય. પણ આપણાથી વ્યાજ ખવાય નહીં. છે તે છે જ. થાપણ ટકી રહે, એટલે બસ. પણ એવી મૂડી ખોવાઈ જાય, તે દિવસે તમારું દેવાળું નીકળે. માલિક અને આપણી વચ્ચે ભેદ શો ? તેમની શક્તિ પૈસા છે. અને આપણી શક્તિ મહેનત છે. તેમની પાસે પૈસાનું બળ છે અને આપણી પાસે શરીરનું બળ છે. તે પૈસા ઉપર ઝૂઝે છે. આપણે મહેનત ઉપર ઝૂઝીએ છીએ. મૂડીમાં મહેનત ન ભળે તો એક પણ મિલ ન ચાલી શકે. તમે ને હું તેમની મિલોમાં કામ ન કરીએ તો પણ તમારા ભાઈ જઈને કામ કરવાના છે. પૈસા, ધમકી, બળાત્કાર કે દંડાથી મજૂરો મેળવશે, પરંતુ મજૂરો જોડે ‘સહકાર’ તો કરવો

જ પડશે; નહીં તો તેમની મિલો બંધ થાય. ચાવી તો તમારા હાથમાં છે. ભલેને તે મજૂર મહાજનના હાથમાં ન હોય પણ તમારા એટલે મજૂર વર્ગના હાથમાં તો છે જ. તમે કરોડો હો પણ તમારી પાસે મૂડી ન હોય તો શું કરો? અક્કલ ન હોય અને કરોડો રૂપિયા હોય તો તમે શું કરો ? તે ચલાવનારનો પણ ખપ પડશે. મને કોઈ કરોડો રૂપિયા આપે તોયે એ વેપાર કરતાં નહીં આવડે. હું તો તે હરિજનોના કામમાં કે ખાદી પેદા કરવામાં વાપરું. પણ આદર્શ મિલ નહીં ચલાવી શકું. એવું પણ બને ખરું કે હું કોઈ મિલ માલિકને કરગરીને કહું કે એક મિલ આપી દો તો તે સોંપી દે. કોઈ સોંપે તો પણ તે ચલાવવાની આપણી શક્તિ નથી. તમારામાં એ શક્તિ એક દિવસ આવે તેમ ઈચ્છું. પણ વીસ વર્ષમાં એ નથી આવી અને બીજાં વીસ વરસમાં એ ન પણ આવે. એકાદ મજૂર શીખે તો તે બીજા મજૂરોને ગુલામ તરીકે રાખે એવું બને ખરું. પરંતુ મજૂર સમુદાયમાં અત્યારે એ શક્તિ નથી. જો આજે એ શક્તિ આવી છે એમ તમે માનતા હો તો તમારે નેતાની જરૂર નહીં રહે. હું નથી માનતો કે એ આવી છે. અને આવે તે દિવસે બે વાદો નહીં હોય. આજે જો આવી હોય તો તમે મૂડીવાદી થયા, તમને પોતાની મૂડીની ખબર પડે એટલે મિલમાલિકો અને મજૂરો એક થાય. હું એવો સમય કલ્પી રહ્યો છું કે આપણે એક ટેકથી આ સ્થિતિ લાવીએ અને નહીં કે માલિકોનાં માથાં રંગીને. વર્ગ વિગ્રહવાદી ભલે ગમે તે કહો. તેમનું કહેવું હું સમજી જાઉં તો પણ તેમ કરતાં તો મારી સાથે ઘણા લફરાં દાખલ કરવાં પડે - અહિંસા, સત્ય વગરે... જોકે મારે મન તો એ લફરાં નહીં પણ અમૂલ્ય સિદ્ધાંત છે.

“આપણે મિલમાલિકો સાથે લડીએ તો પણ મિલમાલિકોનો દ્વેષ કરવાનો નથી. એમની જોડે લડીએ તો એ રીતે કે જેમ બાપ, મા, પોતાની સ્ત્રી કે છોકરાં જોડે લડીએ છીએ. એક લોહીના માણસો સાથે જે રીતે અને જેવા પ્રસંગ માટે જેટલાં પ્રેમ અને વેદનાથી તથા આદર અને વિવેકથી લડીએ તે જ રીતે માલિકોની સાથે લડીએ. વીસ વરસ પરે જે પાઠો શીખ્યા તે આજે પણ જાળવવા રહ્યા. મિલમાલિકો તો પ્રતિપક્ષ રહ્યા. પણ એ સિવાય બીજાઓનો

પણ આપણે વિચાર કરવાનો છે. જેને બધા મ્કાળા પગ કહે છે તેઓ દ્રોહ કરનારા છે. તેઓ આપણાં આટલાં વર્ષની મહેનત જરામાં પાણી કરી દે છે. તેમની સાથે લડવાને બદલે આપણે તેમને વીનવવા રહ્યા. સમજાવવા રહ્યા. એવું બને કે તમારું તેઓ ન પણ માને, એઓ તમારું સાંભળીને ચાલ્યા જાય, તો રુડું છે; તમારી સાથે થાય તો તો બહુ રુડું. પણ ના ચાલ્યા જાય તોયે આપણે તેને સહન કરવા રહ્યા.

“અહીં એક બીજું યુનિયન પણ છે. તેણે મને ખુલ્લો પત્ર લખ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે તમે એ યુનિયનમાં સમાઈ જાઓ; નહીં તો બે યુનિયન રહેશે. હું માનું છું કે અમદાવાદ જેવા સ્થળમાં બે યુનિયન માટે સ્થાન છે જ નહીં. વીસ વરસથી કામ કરતાં આવ્યાં છો તે ધોઈ નાખવું સહેલું છે, ટકાવવું સહેલું નથી. ધોઈ નાખવું હોય તો સાબરમતી પાસે છે. નવા યુનિયનમાં તો પ્રમુખ જલ્દી થવાય, એ વાત પણ હોય. કાંઈક યશ પણ હોય. પણ એ પ્રલોભનમાં તમે ન પડશો. એ વિગ્રહવાદીઓ કહી શકે કે સહકાર એ હાનિકારક છે. આપણે માટે તો પહેલો પાઠ સહકારનો છે. સરકારની સાથે અસહકાર કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેની સાથે સહકાર કદી નહીં થાય એમ તો ન જ હતું. સરકાર સાથે અસહકાર કર્યો હતો તો પણ છેવટે સહકાર કરવા માટે. સરકાર જે દિવસે સેવક થાય તે દિવસે સહકાર અવશ્ય કરીએ. એ જ રીતે આ લોકો - માલિકો-મિત્ર થઈ શકે. પણ તેઓ પોતાનો વાદ છોડે ત્યારે.

“અમદાવાદની આજે દુનિયામાં નામના છે, તે અનેક ગણી વધો, એમ ઈચ્છું છું. અમદાવાદ પરચરંગી છે; બધા રંગોનો મેળ સાધવો એ મારું કામ છે, આપણું કામ છે. તેમને જુદા કરવાનું કામ આપણું નહીં. એ વિગ્રહવાદીઓનું કામ. આપણે તો એમને વીનવીએ કે એક જ યુનિયન સહન કરો.

“પંચ તરીકે મારાથી ન્યાય અન્યાય વિશે કશું ન કહેવાય. હું તો આશાવાદી રહ્યો. હડતાળ તમારે પાડવી ન પડે એમ હું આશા રાખું. માલિકોએ એટલી હદ સુધી સમજશક્તિ સાબરમતીમાં નથી ફેંકી દીધી કે તેઓ કહે કે લડી લઈશું. વીસ વર્ષ પછી જે લડવું હાનિકાર ગણ્યું, તે

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

હવે એક મિનિટમાં શું સારું થઈ ગયું? હું તો છેવટ સુધી તાણ્યા જ કરીશ. પણ તાણતાં તાણતાં તૂટી જાય તો હું શું કરીશ? તો હું એમ સમજીશ કે ઈશ્વર પરીક્ષા લેવાનો છે. મજૂરો એક ટેક જાળવે છે કે નહીં તે ઈશ્વર જોવા ઈચ્છે છે. તમારી ટેક ગાજરની પીપૂડી જેવી છે કે સાચી તે તો ત્યારે જણાશે. જે શરાબ ઘરમાં જતો હશે, જે જુગાર રમતો હશે, રંડીબાજી કરતો હશે, એ શું એક ટેક જાળવી શકશે? અમે તો તમારા સેવકો રહ્યા. તમારે માટે દુઃખ ભોગવીશું, તમારી સાથે માર ખાવાનો હશે તો માર ખાઈશું. પણ અમને માર નયે પડે અને તમારે જ ખાવો પડે. તમે માર ખાશો તો તમારી સારવાર કરીશું. છેવટનો બોજો તમારે જ ઉપાડવાનો છે. એ બોજો તમે ઊંચકો, એમાં અમે મદદ કરવાના છીએ. જે કરો તે બુદ્ધિ વાપરીને જ કરજો. કેવળ શ્રદ્ધાથી નહીં”.

ગાંધીજી આગળ કહે છે. “સ્વરાજની ચાવી મજૂરોના હાથમાં છે, એમ હું માનતો હતો. પરંતુ હવે મને લાગે છે કે કેવળ મજૂરોના હાથમાં નથી. જ્યાં સુધી દેશની ગરીબાઈ જાય નહીં ત્યાં સુધી સ્વરાજ આવે નહીં. ગરીબાઈને મટાડવાની જડી બુટ્ટી સેગાંવમાં-ગામડાંમાં છે. એ છસો માણસની વસ્તીનું ગામડું છે. ત્યાં પોણા ભાગની વસ્તી હરિજનોની છે. ત્યાં રેલવે સ્ટેશન નથી. એ તો અસ્પૃશ્ય છે. એમ સમજીને હું ત્યાં રહ્યો છું, મોજશોખ માટે નહીં. મારો મોજશોખ એ ગરીબો એટલે કે દરિદ્રનારાયણો સુખી થાય એ છે. એને રોટલો પણ ન મળે. મળે તો ખરાબ અને સૂકો રોટલો અને ગંદુંમીઠું! એનો સાક્ષી હું છું. એ લોકોનું દુઃખ દૂર કેમ થાય એની શોધ કરવી રહી. એ અહીં બેઠાં કેમ થાય? તમે તો એમના કરતાં ઘણી સારી સ્થિતિમાં છો. ત્યાં નથી શાળા કે પાઠશાળા, નથી તમારા જેવી ઈસ્પિતાલ. ત્યાં તો મીરાંબહેન માટે પણ દાકતર શોધ્યો ન જડે. ચેપી રોગના દરદીઓ બે બાજુ પડ્યા હોય અને એની વચ્ચે અમે. પરંતુ મારો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે વધે છે.

“તમારી મુક્તિની ચાવી સેગાંવવાસીઓ પાસે છે. તમે તો તમારા દુઃખને જાણો છો. જે આ જાણે છે તે દુઃખી નથી. પણ જે પોતાનાં દુઃખ જાણતો નથી તે જ ખરો દુઃખી

છે. તે પોતે ગુલામ છે અને પોતાની ગુલામી ભૂલી ગયો છે. એની સ્થિતિ એવી છે કે તેને રોટલામાં ઘી આપો તો તેને પેટમાં દુઃખે. તમે સેગાંવથી જેમ જેમ દૂર જાઓ તેમ ગામડાં વધુ શોષાઈ ગયેલાં માલૂમ પડે છે. મને જડીબુટ્ટી જડે તો બધું મળે. મને કંઈ ભાષણનો શોખ નથી. તમે મારી ઉપર ઝૂઝશો, તો તે ખોટી બદામ છે. મને ભૂલવો જ જોઈએ. હું દૂર દૂર જતો જાઉં છું અને મારો તમારામાંથી રસ સુકાતો જાય છે. કારણ, એ ચાવી તમારી પાસે નથી. એ ચાવીની શોધમાં મારે દૂર દૂર જવું પડશે. મારે સારુ બીજો આનંદ નથી. મારો આનંદ એક છે કે ઈશ્વરની ઝાંખી કરવી. એ ઝાંખી ગરીબોમાં ઓતપ્રોત થાઉં ત્યારે થાય. કંગાલ દેશના ગરીબોમાં ઓતપ્રોત થાઉં તો આખી દુનિયા સાથે ઓતપ્રોત થઈ શકું. આ તો મારો લોકિયોન્યાય છે. હું દૂર ભાગું છું તે સાચી ચાવી મેળવવા માટે. હું તો વર્ષો થયાં દેહાતી રહ્યો. મારું મન તો દેહાતી છે, ત્યાં હું મારો આનંદ લૂટું છું. મને પોસાય એ તમને ન પોસાય. અત્યારે તો મારી પરીક્ષા થઈ રહી છે. સેગાંવમાં એક વર્ષ રહી શકીશ કે નહીં તે હું નથી જાણતો, ત્યાં બીજાને શું કહું?

“હું ભાગ્યો દૂર. હવે મેં તમને નોટિસ આપી છે કે મારા ઉપર નાયતા નહીં. મારી જરૂરનો તાર આવે ત્યારે પણ ના પાડું. મિલમાલિકો કહે તો પણ ના પાડું. સેગાંવ આવે તો બને તેટલી સેવા મેળવી શકે. સેગાંવમાં મારી સાધના અને સમાધિ છે. ત્યાંના લોકો કાંકરા મારે, તોયે મારું સ્થાન ત્યાં છે. પહેલાં તો પાણી પણ નહોતા આપતા, હવે તો ઠીક ઠીક ચાલે છે. પણ રસ્તો સાફ નથી. એ કાંટાળા માર્ગથી હું ભાગું તેમ નથી. ત્યાં પણ સૂઈશ અને ફૂલની પથારી મળે તો તેમાં પણ સૂઉં. ઝૂઝવાનું તમારી શક્તિ પર છે. ઈશ્વરની શક્તિથી લડશો તો પાર ઊતરશો. મારી શક્તિથી લડશો તો ખાડામાં પડશો. અમે તો બધા સેવક છીએ. બને તેટલી સેવા કરીએ. તમે તમારા બળ અને ઈશ્વરના બળ ઉપર ઝૂઝજો”.

સરખી મજૂરી:

“ગ્રામોદ્યોગ સંઘના આશરા હેઠળ તૈયાર થતી ને વેચાતી બધી ચીજોમાં ગામડાંના કારીગરને તેની મહેનતનો

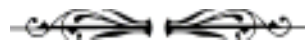
પૂરતો બદલો મળે એવો આગ્રહ આપણે રાખવો જોઈએ. આને માટે મજૂરીનું એક કામચલાઉ સમાન ધોરણ ઠરાવવું પડશે. એવું ધોરણ સ્ત્રી કે પુરુષને માટે કામના સરખા પ્રમાણને માટે સરખું જ હોવું જોઈએ. એ ધોરણ આઠ કલાકના દિવસની ગણતરીએ ઠરાવાય અને ઓછામાં ઓછા અમુક પ્રમાણમાં ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ કરી શકાય. એ મજૂરીનો આજની પડતર કિંમતમાં સમાવેશ થાય ને એ ચડાવીને જ વેચાણ કિંમત ઠરાવાય. સાધારણ રીતે હરીફાઈવાળા બજારમાં આપણે ભાવ ચોક્કસ નહીં ઠરાવી શકીએ, પણ જે ચીજો હરીફાઈમાં ઊતરતી નથી અને જે માલને વાપરનારા પોતાને ગમતા ખાસ ગુણને સારુ પસંદ કરે છે, તેને વિષે આપણે એ પ્રમાણે ભાવ ઠરાવીએ. આવા સંદર્ભની વાતને અનુસંધાને ત્રણ પ્રશ્નોની એક પ્રશ્નમાળા અખિલ ભારત ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘ તેના એજન્ટો અને બીજાઓને આ મુજબની પ્રશ્નમાળા મોકલી, અભિપ્રાયો મંગાવ્યા તે ૧ ઓગસ્ટ -૧૯૩૫ પહેલાં વર્ધા કાર્યાલયને પહોંચાડવાનું નક્કી થયું.

૧. ઓછામાં ઓછી રોજની મજૂરી ઠરાવવી અને ભાવ ચોક્કસ ઠરાવીને તે મજૂરી કારીગરને મળે એવી પણ વ્યવસ્થા કરવી શક્ય છે, એમ તમને લાગે છે ?

૨. આપણે આપણું અંતિમ ધોરણ નક્કી કરીને પહોંચવાને દર વધારવા જેવું કે ઓછામાં ઓછા દરનું હળવું ધોરણ ઠરાવીને આગળ જતાં તે વધારતા જવું ?

૩. એ ધોરણ કઈ ગણતરી ઉપર ઠરાવવું ? વસ્ત્રો માણસે જાતે મહેનત કરીને પેદા કરી લેવાં જોઈએ તેથી હાલ તુરત માત્ર ખોરાકને જ ગણતરીમાં લઈને કેવળ નિર્વાહ પૂરતા મજૂરીના દામ કેટલા ઠરાવવા એ તમે સૂચવી શકશો ? કલાકે અર્ધો આનો બહુ ઓછો ગણાય ખરો?

“ચરખા સંઘ, ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘ અને એવી બીજી પરોપકારી સંસ્થાઓ વસ્તુ સસ્તામાં સસ્તી ખરીદવીને મોંઘામાં મોંઘી વેચવી એ વેપારી સૂત્રને ન અનુસરે. ચરખા સંઘે તો ચીજો સસ્તામાં સસ્તી ખરીદવાનો પ્રયાસ કર્યો જ છે. ખાદીના વિકાસ વિશેના મારા અનુભવનો લાભ ગ્રામોદ્યોગ સંઘને આપવાના હેતુથી તેની અસર તળે કામ કરતા

કારીગરોને મળતી મજૂરી વિશે મેં ચર્ચા આરંભી. એનું પરિણામ ઊપલી પ્રશ્નમાળા છે.

“આ સંદર્ભમાં ગાંધીજી કહે છે કે “એટલું તો જોવામાં આવી જ ગયું છે કે ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘના એજન્ટોમાં જરૂરની ચીજો બને તેટલી ઓછી કિંમતે પેદા કરવાની વૃત્તિ છે. કારીગરની કમાણી પર કાપ ન મુકાય તો ક્યાં મુકાય? તેથી જો ઓછામાં ઓછા દર નક્કી ન કરવામાં આવે તો ગામડાંના કારીગરને સહન કરવું પડે એવો પૂરો ભય છે. જોકે ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપના તો એના જ હિતને અર્થે થયેલી છે.

“આપણે બીયારા ધીરજવાન ગ્રામવાસીઓની ઘણા લાંબા વખત સુધી લૂંટ ચલાવી છે. ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘ પરોપકારના ઓઠા હેઠળ એ લૂંટમાં વધારો ન કરે એનું ધ્યેય ગામડાંની બનાવટની ચીજો બને એટલી સસ્તી પેદા કરવાનું નથી. તેનું ધ્યેય તો બેકાર ગ્રામવાસીઓને પેટપૂરતા દામ કામ આપવાનું છે.

“કેટલાકે એવી દલીલ કરી છે કે ગામડાંમાં બનેલી ચીજોના ભાવમાં કોઈ પણ રીતે વધારો થશે, તો જે ઉદ્દેશને સારું ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપના થઈ છે, તે ઉદ્દેશ જ માર્યો જશે; કેમ કે ગામડાંની ચીજોની કિંમત બહુ ઊંચી હશે, તો કોઈ ખરીદશે નહીં. કોઈ પણ વસ્તુની કિંમતથી કારીગરને કેવળ પેટ પૂરતું જ મળતું હોય તો તેની કિંમત બહુ ઊંચી કેમ ગણાય? ખરીદનાર લોકોને ગ્રામવાસી પ્રજાની કંગાલ હાલતનો ચિતાર આપવો જોઈએ. આપણે જો કરોડો શ્રમજીવીઓને ન્યાય કરવો હોય તો આપણે તેમને ઘટતા દામ આપવા જોઈએ. તેમનો નિર્વાહ થઈ શકે એટલા દામ આપણે તેમને આપવા જોઈએ. આપણે એમની લાચારીનો ગેરલાભ લઈ તેમને એક ટંક પણ પેટ ન ભરાય એટલા દામ ન આપવા ઘટે.

“સંઘે મિલના માલ જોડે હરીફાઈમાં ન જ ઊતરવું જોઈએ. દીવા જેવી વાત છે. જે બાજીમાં આપણે હારવાના જ છીએ એવી આપણને ખબર છે, તેમાં આપણે સામેલ થવું ન જોઈએ. ધાતુના સિક્કાની ગણતરીમાં, વિદેશી કે સ્વદેશી મોટા વેપારીઓ ભેગા મળીને મનુષ્યના હાથની

બનાવટના માલને ભાવમાં હરાવી દઈ શકશે. સંઘનો પ્રયત્ન તો એ છે કે, ખોટા અને માનવ હિતનો વિચાર ન કરનારા અર્થશાસ્ત્રને ઠેકાણે સાચું અને માનવ હિતનો વિચાર કરનારું અર્થશાસ્ત્ર ચાલુ કરવું. ધાતક હરીફાઈ નહીં, પણ જીવનદાયી સહકાર એ જ મનુષ્યનો જીવનધર્મ છે. દયાધર્મની અવગણના કરવી એ મનુષ્યને લાગણી છે એ ભૂલી જવા બરોબર છે. આપણે જો ‘પ્રભુની પ્રતિમા’ રૂપ હોઈએ તો થોડાંકનાં નહીં, ઘણાંનાયે નહીં, પણ સર્વનાં હિતની, સર્વોદયની સાધના એ જ આપણા જીવનનું ધ્યેય હોઈ શકે.” એમ કહીને ગાંધીજીએ અન ટુ ધીસ લાસ્ટના સત્યને ઉજાગર કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે.

“ગ્રામોદ્યોગ સંઘ અને ચરખા સંઘની પ્રવૃત્તિઓ એટલે પ્રાયોગિક અને વ્યવહારુ અન ટુ ધીસ લાસ્ટની ભૂમિકા ગણવી રહી.

“આ પ્રશ્નમાળામાં રહેલા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું ગ્રામ ઉદ્યોગ સંઘ જેવી સંસ્થાથી ટાળી ન શકાય. સાચો ઉકેલ જો આચરણમાં અશક્ય લાગતો હોય તો સંઘે એ શક્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સત્યનું આચરણ હંમેશાં શક્ય છે. આ રીતે વિચારતા સંઘના કાર્યક્રમને લોક કેળવણી કહી શકાય”. એમ ગાંધીજી માનતા હતા.

“અને જો સંઘે તેના આશરા નીચેના કારીગરને પેટ પૂરતા દામ આપવા હોય તો તેણે તેના ઘરખરચનું અંદાજપત્ર પણ તપાસવું જોઈએ; અને પોતે આપેલા એક એક પૈસાનો શો ઉપયોગ થાય છે તેની દેખરેખ રાખવી જોઈએ.

“સૌથી કઠણ સવાલ એ છે કે ઓછામાં ઓછી કે પેટ પૂરતી મજૂરી કેવી રીતે ઠરાવવી? સારી કુશળતાવાળો કારીગર આઠ કલાક સખત પરિશ્રમ કરીને અમુક વસ્તુ અમુક પ્રમાણમાં બનાવે તેને માટે મેં આઠ આના મજૂરી ચૂકવી છે. આઠ આના એ તો જીવનની જરૂરિયાતોનું અમુક પ્રમાણ બતાવનારું ચિહ્ન માત્ર છે. જો પાંચ માણસના કુટુંબમાં બે જણ પૂરું કામ કરનાર હોય તો મેં સૂચવેલ દરે, છુટ્ટી કે માંદગીનો એકે દિવસ ન ગણતા મહિને રૂા. ૩૦ કમાઈ શકે. પાંચ જણના પોષણ માટે મહિને ત્રીસ રૂપિયા વધારે

પડતી આવક ન ગણાય. અહીં સૂચવેલી પદ્ધતિમાં સ્ત્રી-પુરુષનો કે વચનો ભેદ ગણવામાં નથી જ આવ્યો પણ જેમને આ પ્રશ્નમાળા મોકલાઈ છે તે દરેક જણ પોતાનો અંગત અનુભવ તપાસે ને તે પ્રમાણે જવાબ આપે.

(૨) “આપણે લોકોની ગરીબાઈનો લાભ ન જ લેવો જોઈએ. આપણે ઈરાદાપૂર્વક એ લોકોનું શોષણ કર્યું છે, એવું મેં કદી કહ્યું નથી. ગયા પંદર વરસમાં આપણે જે કંઈ કર્યું છે. એની પૂરેપૂરી જવાબદારી હું મારે માથે લઉં છું અને આપણે જે કર્યું તે અનિવાર્ય હતું. પણ હવે આપણે નવો ચીલો પાડવાનો છે. આપણે આમ વર્ગના ગરીબ લોકો તરફ સેંકડો વર્ષથી દુર્લક્ષ કર્યું છે, અને આપણે એમની મહેનત આપણા કામ માટે લેવાનો આપણો હક માની બેઠા છીએ, પણ મનમાં એવો વિચાર સરખો નથી આવ્યો કે એમને જોઈએ એટલી મજૂરી માંગવાનો હક્ક છે. અને પૈસા એ જેમ આપણી મૂડી છે તેમ મજૂરી એ એમની મૂડી છે. હવે આપણે એમની જરૂરિયાતોનો, એમના કામના કલાકોનો, એમની કુરસદનો ને એમની રહેણીનો પણ વિચાર કરવો જ જોઈએ.

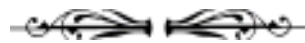
“થોડા કાંતનારાઓને વધારે મજૂરીના દામ મળે એના કરતાં ઘણાને ઓછા મળે એવું કાંતનારાઓ પોતે જ ઈચ્છશે, એવી દલીલ કરવી નકામી છે. લોકોનું શોષણ કરનાર અને ગુલામો રાખનાર દરેક માણસ એવી જ દલીલ કરે છે. અને દુર્ભાગ્યે ગુલામોમાં એવા માણસો પણ હતા, જેમને ગુલામીની સાંકળ વહાલી લાગતી હતી, પણ મોટા ભાગની કાંતનારીઓ કામ વિનાની થઈ જશે એવી બીક તેમને કેમ લાગે છે? એમને બતાવી શકાય એવા બીજા ધંધા આપણી પાસે નથી શું ?

“આંધ્રમાં સીતારામ શાસ્ત્રીએ એમને કાંતવાને બદલે ચોખા ખાંડવાનું કામ બતાવ્યું જ છે, કેમ કે ખંડામણના પૈસા વધારે મળે છે. આપણે પોતાને છેતરીએ નહીં. આપણે કાંતનારીઓની ગરજનો લાભ લીધો છે ને એમની દૃષ્ટિથી આ સવાલને કદી જોયો જ નથી”. એવું ગાંધીજીએ હરિજન બંધુ ૧૫ સપ્ટેમ્બર -૧૯૩૫ના અંકમાં નોંધ્યું છે.

(૩) “હવે ત્રીજા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં ગાંધીજી હરિજનબંધુના ૧૦ નવેમ્બર-૧૯૩૫ના અંકમાં લખે છે :

“ખાદીની કિંમતમાં વધારો થવાની વાત ચાલી તે પહેલાંથી જ ઝીણી ખાદીની ખપત ઘટી ગઈ છે. હવે જો એ વધારે ઘટશે તો એનું કારણ કિંમત નહીં હોય પણ ખરીદનારમાં પ્રેમ કે દયાધર્મનો અભાવ જ હશે. દયાધર્મ સારુ કરવાની વૃત્તિથી ઓછા ભાવની ખોળ નથી કરવા બેસતો, મનુષ્યમાં રહેલી દયાવૃત્તિ તેની ખરીદીમાં પણ સેવાની તકો શોધે છે. અને તેથી પહેલાં ખરીદવાની વસ્તુની કિંમત નથી પૂછતો પણ એમ પૂછે છે કે એ ચીજ પેદા કરનારની સ્થિતિ કેવી છે, અને સૌથી વધારે ગરજવાન એ સુપાત્રની વધારેમાં વધારે સેવા થાય એવી રીતે ખરીદી કરે છે. જો સ્ત્રી-પુરુષોની ઠીકઠીક મોટી સંખ્યાના મનમાં મનુષ્યભાંડુ વિશે આવો પ્રેમ હોય તો ખાદીની માંગ હંમેશાં વધતી જ જાય; અને અત્યારે તો હંમેશના કરતાં ઘણી વધે. કેમ કે ખરીદનાર જાણે છે કે ગરીબમાં ગરીબ કાંતનારીને પેટ પૂરતી - જેમ તેમ પેટ ભરાય એટલી નહીં, પણ પૌષ્ટિક ખોરાક મળી શકે એટલી - મજૂરી અપાવવાની અસાધારણ કાળજી લેવાઈ રહી છે.

“ખાદીના કારીગરોને પેટપૂરતી મજૂરી આપવાના પ્રયત્નની સાથે સાથે ખાદીને માટે વધારે સારુ એટલે કે વધારે સ્વાભાવિક બજાર ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આજ સુધી આપણે મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ જેવાં મોટાં શહેરોમાં જ ઘરાકી શોધવાનો સહેલો રસ્તો કાઢીને તેનાથી સંતોષ માન્યો છે, આ ખોટું જ હતું. મેં તો ડો. રાયને સૂચના કરી છે કે જો તેમની તબિયત સારી હોય તો તેઓ ઉત્પાદન કેન્દ્રોનાં આસપાસનાં ગામોમાં એમનો પ્રેમ સંદેશો પહોંચાડે. આખું બંગાળ ઝીણું કાપડ પહેરે છે. તો તે ઝીણી ખાદી શા સારુ ના પહેરે ? જો બંગાળ સઢા માટે નહીં, પણ કેવળ ઘરના વપરાશ માટે કપાસ ઉગાડે તો નવી યોજના પ્રમાણે ખાદીના ભાવ સસ્તા કરી શકાય એમ છે. પણ એ દિવસ હજુ કદાચ બહુ દૂર હોય. અત્યારે તો બંગાળે તેમ જ બાકીના હિન્દુસ્તાને કિંમતની ગણતરી કરીને વેપાર વૃત્તિથી નહીં

પણ દયાધર્મને ખાતર ખાદી ખરીદવી જોઈએ. આપણાં બાળક કે આપણાં વૃદ્ધ મા-બાપનું આપણને કેટલું ખરચ થાય છે એ ખોળીને આપણે એનો હિસાબ કરવા બેસતા નથી. તો આપણાં જે કરોડો ભાઈ-બહેનો આપણે એમની સૈકાઓ થયાં ભયાનક ઉપેક્ષા કરવાને લીધે ભૂખે મરતાં થયાં છે, તેમને માટે આપણે એથી કંઈ ઓછું કરવું જોઈએ?”

ગાંધીજીએ યુરોપમાં ગ્રામ ઉદ્યોગો ભાંગ્યાનો દોષ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના મોટા ઉદ્યોગોને આપ્યો, તે રીતે અંગ્રેજોએ ભારતમાં આવીને ગામડાંમાં ધમધમતા ગ્રામોદ્યોગને મોટા યંત્રોદ્યોગમાં ફેરવી નાંખ્યા, પરિણામે ગામડાંના ઉદ્યોગો લુપ્તપ્રાય થતા ગયા અને ગામડાં બેકાર બન્યાં, તેથી તેઓ શહેર તરફ મજૂરી શોધવા તરફ વળ્યા, મૂડીનું કેન્દ્રીકરણ થવા લાગ્યું. મૂડીવાળા વધુ ધનવાન બનતા ગયા ને મજૂરો વધુ કંગાલ થતા ગયા. આ સ્થિતિમાંથી બચવાને ગ્રામોદ્યોગોને નવો પ્રાણ આપવા માટે ગાંધીજીએ આફ્રિકામાંથી ભારત આવ્યા પછી દેશાટન કરીને ગામડાંની વાસ્તવિક સ્થિતિ નજરે જોઈ. તેમનું હૈયું કકળી ઊઠ્યું. છેવટે તેમણે ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’નો માર્ગ પકડ્યો ને તે દિશામાં વિચારવાનું કર્યું ને કાર્યમાં મૂકી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત કરી દીધી હતી.

ગુલામ ભારતમાં પણ ગામડાંના ઉત્થાન માટે જાગૃતિ પેદા કરવા સાર્વત્રિક રીતે પ્રયત્નો શરૂ થયા, જે અંગ્રેજોને ગમતું નહોતું. પણ જ્યારે ભારતમાં આઝાદી આવી તે પછી ગાંધીજી તો ગ્રામલક્ષી અર્થ વ્યવસ્થા ગોઠવવા માગતા હતા. પણ જે રીતે આઝાદી મળી, તેનાથી તેઓ દુઃખી પણ હતા. કોંગ્રેસનું કામ દેશને આઝાદી અપાવવાનું અને દેશની આબાદી વધારવાનું હતું. પણ આઝાદી અપાઈ તે સમયે જ ગાંધીજીથી અજાણ રીતે કોંગ્રેસ કાર્યકરોએ સત્તા હાથમાં લઈને ભાગબટાઈ કરવાની યોજના વિચારી રાખી. શરૂઆતમાં ગ્રામોદ્યોગ તરફ ઓછા લક્ષે ધ્યાન અપાયું પણ દિશા તો યંત્રોદ્યોગ તરફ રહી હતી. જવાહરના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી તેઓ સંપૂર્ણ મોટા યંત્રોદ્યોગ તરફ વળીને ભારતને જલ્દી આર્થિક ઉન્નતિ તરફ લઈ જવા માગતા હતા.

પરિણામે ગામડું ખાલી થવા લાગ્યું ને શહેરોનું ભારણ વધતું જ ગયું. આજે શહેરોમાં વસ્તી વધારાને કારણે અનેક સમસ્યાઓ પેદા થઈ રહી છે. એ આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ.

ઈંગ્લેન્ડમાં જહોન રસ્કિન સાચો હતો, સાચો સાબિત થયો ને ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’ને માર્ગે ધનિકોને વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાક સમજદાર ધનિકોને વાત પણ ગળે ઊતરી હતી. પણ ત્યાંનું માનસ અને અર્થતંત્ર બન્ને નાના માણસને, મજૂર-કારીગરને શોષણમાંથી બચાવી શક્યા નહીં. આ રોગ આખા યુરોપમાં ફેલાઈ ગયો હતો.

ભારતમાં ગાંધીજીને ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’નું તત્ત્વ સમજાઈ ગયા પછી બધું છોડીને જીવનમાં તેનો અમલ કરવા તરફ વળી ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહો થયા. રંગભેદની નીતિએ, સત્તાધીશોએ ઘણું શોષણ પણ કર્યું હતું. ગાંધીજી રસ્કિનના વિચાર પ્રમાણે શહેર છોડી ગામડાંમાં પ્રિન્ટિંગ ઉદ્યોગને લઈ ગયા ને ફિનિક્સમાં ઈન્ડિયન ઓપિનિયનને હાથથી ચલાવવા માટે એક વસાહત ઊભી કરી. ખેતી પણ વસાહતીઓએ કરી. પોતા પૂરતી ચીજ વસ્તુઓ પેદા કરી લેવાનું નક્કી કર્યું ને તે પ્રમાણે સૌ સાથે મળી આશ્રમ જીવન ગાળતા થયા.

સને ૧૯૧૩માં ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રવૃત્તિ સંકેલી. તે પ્રવૃત્તિઓ ભારતમાં આવીને શરૂ કરી.

જો ગાંધીજીના વિચારો મુજબ ગ્રામલક્ષી અર્થતંત્ર ગોઠવાયું હોત તો આજના પ્રશ્નો વધુ ભયાનક ન બન્યા હોત. અને વિનોબાજીએ તેમાં સૂર પુરાવ્યો. જમીનની સમાન વહેંચણી માટે ભૂદાન આંદોલન ચલાવ્યું. પરિણામો સારાં આવ્યાં, પણ વહીવટી રીતે સરકાર સુગમ નિકાલ ન કાઢી શકી.

તેમણે ભારતની નદીઓને સાંકળીને ઠેરઠેર પાણી પહોંચતું કરવાની યોજના મૂકી, પણ તેનો સ્વીકાર ન થયો. જો થયો હોત તો પાણીનો પ્રશ્ન ઉકેલી ગયો હોત. આજે વિચારાય છે, પણ અંતરાયો નડતા જાય છે.

ગુજરાત અને દેશમાં કથાકારો અનેક છે, પરંતુ સામાજિક ચેતનાની જાગૃતિ માટે અને ધર્મસ્વરૂપની મર્યાદાઓના શુદ્ધીકરણ માટે જાગૃત પ્રયત્નો કરનારા અતિ અલ્પ છે. તેમાં સૌથી વધુ નિસ્ખત ધરાવતા અને ધર્મના ક્ષેત્રે હોવા ઉપરાંત સામાજિક દાયિત્વનો સ્વીકાર કરનારા મોરારિબાપુ સૌના અગ્રણી છે.

તેમણે કથાકાર તરીકે વિશ્વવ્યાપી અસર ઊભી કરી છે. સાથે જ, તેમણે આજીવન શિક્ષકની ભૂમિકા ભજવી છે. તેમની વ્યાસપીઠ વ્યાપક લોકશિક્ષણની પીઠ બની રહી છે.

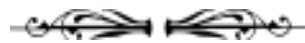
શું ધર્મક્ષેત્ર, શું સમાજક્ષેત્ર, શું જીવનક્ષેત્ર - સર્વમાં કેટલુંક જે તે સમયે પ્રસ્તુત હોય છે, તત્કાલીન જરૂરિયાતમાંથી જન્મેલું હોય છે. પછીના યુગમાં એ અપ્રસ્તુત બની ગયું હોય, એમ બની શકે. એમાં ચિરંતન ધર્મતત્ત્વો ન હોય તો પણ પરંપરા કે રૂઢિને કારણે સમાજ એને વળગી રહે છે. કેટલાક તો એને છાતીએ વળગાડી રાખે છે. પરંતુ સાચો ધર્મપુરુષ તત્કાલીન અને ચિરંતન વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકે છે. એટલે ધર્મનાં કાલબાહ્ય તત્ત્વોના શુદ્ધીકરણ માટે તેઓ શાંત રીતે, સમજપૂર્વક, પૂરી નિષ્ઠાથી પગલાં ભરે છે. મોરારિબાપુ એ કક્ષાએથી સક્રિય છે. તેમનો વ્યક્તિગત વિકાસ અસાધારણ છે, તો સામાજિક ચેતનાને પોષણ આપવાના કાર્યમાં તેઓ અનેક રીતે અદ્વિતીય છે.

તેઓ હિન્દુ ધર્મના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ છે. સાથે જ તેમનો હિન્દુ ધર્મ વધુમાં વધુ ઉદાર અને વ્યાપક છે. એ સર્વસમાવેશક અને સર્વાશ્લેષી છે. હિન્દુ ધર્મનું એ માનવધર્મ સ્વરૂપ છે. એટલે હિન્દુ ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો અવતરે અને કાલગ્રસ્ત માન્યતાઓ તથા વિચારો દૂર થાય, બદલાય, નવું સ્વરૂપ પામે, એ માટે તેઓ સતત સક્રિય રહ્યા છે. એમ પણ કહી શકાય કે મોરારિબાપુથી ઓછું કોઈક હોત તો હિન્દુ ધર્મના અનેક ગાદીપતિઓ સાંખી શક્યા ન હોત, પરંતુ મોરારિબાપુ સ્વીકાર્ય બન્યા છે.

પ્રચાર કે પ્રસિદ્ધિની તેમને જરૂર નથી. આ તત્ત્વો મોરારિબાપુ માટે આંતરિક મથામણમાંથી જન્મેલાં છે. કહો કે, ધર્મતત્ત્વને એના ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્થમાં આત્મસાત્ કરવાની સાધનામાંથી આ પગલાં જન્મેલાં છે.

સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા મોરારિબાપુને તુલસીકૃત 'રામચરિત માનસ'નો કોઈ પણ અંશ પ્રસંગાનુસાર તાજો થઈ જાય છે. પ્રસંગોચિત્ત દષ્ટાંતો તેમને સહજપણે સ્મરણ આવે છે. છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ અને દેશવિદેશના વિવિધ ધર્મના સંતોનું તેમનું અધ્યયન ગંભીર થતું ગયું છે. એ સૌના ઉત્તમ અંશો તેમને જિહ્વાગ્રે હોય છે. ભગવાન બુદ્ધ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ગાંધી-વિનોબા, ઓશો અને સૂફી સંતોને તેમણે આત્મસાત્ કર્યા છે. એટલે એમની કથાઓમાં આ સૌ માટેનું ચિંતન તત્ત્વસ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. તેમને કથાકાર તરીકે સૌ ઓળખે છે, પરંતુ તેમની ભીતરમાં ચાલતી આ ચિંતનપ્રક્રિયા વિશે બધા અવગત નથી.

ગાન એ કથાકાર માટે પ્રાણસ્વરૂપ હોય છે. મોરારિબાપુ ત્યાં જ ન અટક્યા. તેમણે ભારતના વિખ્યાત કલાકારોને તલગાજરડા આમંત્ર્યા, તેમની કલાની ખૂબીઓ રજૂ કરવાની તક આપી અને એવોર્ડથી પુરસ્કૃત કર્યા. એમાં સિનેજગતની હસ્તીઓ પણ સમાવેશ પામી છે. સાહિત્યના ઉપનિષદ જેવા 'અસ્મિતાપર્વ'નું આયોજન બે દાયકાથી થાય છે. કદાચ, સમગ્ર ભારતીય ભાષાઓમાં સાહિત્યેતર સંસ્થા દ્વારા આવું આયોજન બેનમૂન છે. એમાં ત્રણ દિવસ સુધી મોરારિબાપુ કેવળ શ્રોતા હોય છે. છેલ્લા દિવસ (હનુમાન જયંતી)ના તેમના વક્તવ્ય વખતે ખ્યાલ આવે છે કે કેટલી તન્મયતાથી સાવધાનીથી તેમણે શ્રુતયજ્ઞ કર્યો છે. કૈલાસ ગુરુકૂળમાં સદ્ભાવપર્વ, શિક્ષણપર્વ, સંસ્કૃતપર્વ જેવાં પર્વો કાયમી સ્વરૂપ ધારણ કરી ચૂક્યાં છે. આ પર્વોમાં પણ તેમનો શ્રુતયજ્ઞ ચાલે છે.

ચિત્રકૂટધામ દ્વારા અપાતા એવોર્ડ્સ શિક્ષણ, સાહિત્ય, સમાજ નવરચનાના વ્યાપક ફલકને આવરી લે છે. કહી તો એમ શકાય કે તેઓ હવે વિશાળ વટવૃક્ષ જેવા સંસ્થારૂપ બની ગયા છે. આ સઘળા સાથે રામકથાઓ અને અનેક સંસ્થાઓના કાર્યક્રમોમાં તેઓ સતત વ્યસ્ત હોય છે. જે ઊર્જા અને નિસંગતાથી તેઓ એકાધિક કાર્યક્રમોને અજવાળે છે, તે અનેક રીતે અસામાન્ય છે.

કથાકાર તરીકે તેઓ પ્રભાવક છે જ. ઉપરાંત સામાજિક શ્રેય માટે પ્રવૃત્ત એવી સંસ્થાઓ કે પ્રવૃત્તિઓને તેમની કથા દ્વારા મોટી આર્થિક સહાય મળી છે. તેમનાં વેશ ઉપર અનેક દાતાઓએ સામાજિક ઈષ્ટની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉદાર હાથે દાન આપ્યાં છે.

ધર્મનાં બીજરૂપ મૂળ તત્ત્વો અને એનાં ફોતરાંરૂપ માન્યતાઓ અને ખ્યાલોને સ્પષ્ટ કરવાની, એના માનવ ધર્મને પ્રગટ કરવાની ખેવનામાંથી તેમણે ભરેલાં નોંધપાત્ર પાંચ પગલાંની વાત અહીં કરવી છે.

(૧) મોરારિબાપુની એક પ્રતીતિ છે કે ઈશતત્ત્વ, યુગાનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. માછલી, કાયબો વરાહ, નૃસિંહ, વામન, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ એ અવતારો આકસ્મિક નથી. એમાં માનવીય ઉત્કાંતિનો આલેખ છે. જે તે યુગની અનિવાર્યતામાંથી એ રૂપ જન્મેલું છે. બુદ્ધ પહેલાંના અવતારોમાં શસ્ત્ર અનિવાર્ય મનાયાં છે. આજે માનવજાતે શસ્ત્રોની દોટમાં અણુબોમ બનાવીને સર્વનાશની વ્યાપક સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી છે. બીજી બાજુ ગાંધીજીએ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં અહિંસા અને કરુણાનો અમલ કરીને એની શક્યતાઓ કેટલી વિશાળ હોય તે ચીંધી બતાવ્યું છે. મોરારિબાપુ કથામાં વારંવાર કહેતા હતા કે, ‘નવા યુગના ભગવાન શસ્ત્રથી નહીં, કરુણાથી માનવજાતમાં પરિવર્તન લાવશે.’ તેમના ચિત્તમાં આ વિચાર લાંબા વખતથી ઘુંટાતો હતો. આખરે તેમણે તલગાજરડાના પૈતૃક મંદિરમાં રામ-લક્ષ્મણ-ભરત-શત્રુઘ્ન અને હનુમાનજીની એવી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી જેમના હાથમાં કોઈ શસ્ત્ર નથી. હાથની મુદ્રા વરદ છે, આંખમાં કરુણા છે, ચહેરા હાસ્યથી પ્રસન્ન છે. એવું જ પરિવર્તન તેમણે ચિત્રકૂટધામ તલગાજરડામાં હનુમાનજીની ભવ્ય મૂર્તિ પાસે ગદા હતી

તેની જગ્યાએ વીણા મુકાવીને કર્યું. ભારતીય ધર્મ પ્રણાલીમાં, શ્રદ્ધાપ્રતીકમાં અનેક રીતે આ અદ્વિતીય પગલું છે. ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો, પ્રતીકો દ્વારા મૂર્ત થતાં હોય છે. નવા યુગના ભગવાનનું -ઈશતત્ત્વનું કેવું સ્વરૂપ ઈષ્ટ, આવકાર્ય અને પૂજનીય ગણાય એ આ મૂર્તિઓમાંથી સૂચવાય છે. આ ઘટનાની બહુ નોંધ લેવાઈ નથી. પરંતુ એને પ્રમાણવાની જરૂર છે.

(૨) મોરારિબાપુનું બીજું પગલું છે સૌથી છેવાડાના કેન્દ્રમાં ગણવાનું. સ્થિતિસંપન્ન કે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો કથા કરાવે, પરંતુ જેમનો ગ્રામનિવાસ પણ હજુ શક્ય નથી હોતો એવી વિચરતી જાતિ કે દેવીપૂજક માટે કથા કરવાનું મોરારિબાપુને સૂઝે. એમાં નિમિત્ત બન્યાં મિત્તલ પટેલ. રામ નાવિકને કે વાનર-રીંછ જેવી આદિજાતિઓને સખ્યભાવે સ્વીકારી શકે, પરંતુ સ્વરાજનાં બોંતેર વર્ષ પછી પણ આદિવાસીઓ, અસ્પૃશ્યો, વિચરતી જાતિઓનો મુખ્ય પ્રવાહમાં હદયથી સ્વીકાર થયો નથી. ભલે બંધારણમાં એવું લખાયું હોય. મોરારિબાપુએ વિચરતી જાતિનાં ભાઈઓ-બહેનો માટે કથા કરીને એવું પગલું ભર્યું છે. તેમણે ગાંધીજીની સર્વોદયની અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની સૌથી ગરીબ, સૌથી બાપડા વચ્ચે ઈશ્વરનાં ચરણ બીરાજે છે એ ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. સૌથી છેલ્લા માણસનું ગૌરવ એટલે તેનો સ્વીકાર. એટલે તો મોરારિબાપુ શ્રીમંતોને ત્યાં ભોજન લઈ શકે છે એટલી જ સાહજિકતાથી નદીના ભાઠામાં ચીભડાં કરનાર ગરીબ કુટુંબને ત્યાં જે ભોજન તૈયાર હોય એ જમી શકે છે. ધર્મતત્ત્વને જીવવાની આ ઘટના છે.

(૩) તેમનું ત્રીજું પગલું છે નિ:શુલ્ક આરોગ્યસેવાનું. મોરારિબાપુ માને છે કે, ‘દર્દીની એક જ ઓળખ છે - એને માંદગી છે, બસ એટલું જ જોવાય. સ્ત્રી-પુરુષ, ગરીબ-તવંગર કે નાત-જાત-ધર્મના કોઈ ભેદ વિના સૌને નિ:શુલ્ક સારવાર મળે.’ આ ભાવના તેમણે કથામાં અનેક વાર પ્રગટ કરી હતી. એ ચરિતાર્થ થઈ સાવરકુંડલામાં લલ્લુભાઈ શેઠ આરોગ્ય ધામમાં. વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશનના ટ્રસ્ટીઓએ એવું સાહસ કર્યું. ચાર વર્ષમાં પાંચ લાખ દર્દીઓએ નિ:શુલ્ક સારવાર મેળવી છે. તાવ-શરદીથી લઈને પ્રસૂતિ, ડાયાલિસિસ અને ગંભીર ઓપરેશન સુધીનાં બધાં દર્દીની

સારવાર નિ:શુલ્ક થઈ છે. હજુ નવાં વિભાગો અને સુવિધાઓ વિસ્તરી રહ્યાં છે. એ માટે મોરારિબાપુએ સાવરકુંડલામાં ખાસ કથા કરી. સારું ભંડોળ એકઠું થયું. હજુ દાનનો પ્રવાહ ચાલુ છે. આ આરોગ્ય કેન્દ્રમાં ખરું પ્રદાન આખા સમાજનું છે. મોરારિબાપુની ઈચ્છા તો એવી છે કે તાલુકે તાલુકે આવું આરોગ્યધામ હોય.

(૪) સદીઓથી પુરુષપ્રધાન એવા સમાજમાં નારીને વસ્તુરૂપે, ભોગરૂપે જોવાની અને કબજામાં રાખવાની જ વૃત્તિ રહી છે. તેમને એટલું જ માન મળે જેટલું પુરુષસમાજ ઈચ્છે. એટલે આપણી દીર્ઘ ધાર્મિક પરંપરામાં નારી માટે નકારનાં ધોરણો જ વધુ દૃઢ થયાં છે. સતીપ્રથા, મંદિર પ્રવેશની મર્યાદા, લાજપ્રથા, સૌની સેવા કરનાર જાતે સહન જ કરે - અભાવ વેઠે, પૂજાનો અધિકાર પણ દ્વિતીય કે મર્યાદિત તથા શીલનાં ધોરણો પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે અલગ-અલગ. આ અને આવી માન્યતાઓ હિન્દુ ધર્મનો ભાગ નથી, એવું તો રાજારામમોહન રાય, ગાંધીજી કે મોરારિબાપુ જેવા થોડાક કરી શકે છે. હનુમાનજીને સ્ત્રીઓ હાથ જોડીને વંદન ન કરી શકે, હાથ પાછળ રાખીને પ્રણામ કરી શકે એવી માન્યતા સ્થિર થયેલી હતી. હનુમાનજીની આરતી સ્ત્રીઓથી ન થાય એ પાકું ગણાતું હતું. એમાંય વિચરતી જાતિ કે દલિત કન્યાનો તો મંદિરમાં પ્રવેશ જ ન હોય. તેમણે બહારથી, દૂરથી જ પ્રણામ કરવાનાં. આપણા કોઈ ધર્મપુરુષને આ ન ખટક્યું. પણ આ ભેદભાવ મોરારિબાપુને ખટક્યો. ૧૯૭૫માં તેમણે દલિત કન્યાને હાથે હનુમાનજીની આરતી ઉતરાવી હતી. આઠેક વર્ષ પહેલાં હનુમાન જયંતીએ, તલગાજરડાના ચિત્રકૂટધામમાં, હનુમાનજીના પરમ ભક્ત મોરારિબાપુએ આરતી વખતે જાહેર કર્યું. ‘બે દલિતની, બે વિચરતી જાતિની, બે સાધુની અને બે વણિકની કન્યાઓ આવો.’ તેમણે દરેક કન્યાના હાથમાં પૂજાની થાળી આપી, કન્યાઓએ આરત ઉતારી. હવે દર વર્ષે સહજપણે આવું ગોઠવાય છે. દેશ આખામાં ધાર્મિક પ્રક્રિયાઓ અને મંદિરો ઉપર નજર નાખશું તો સમજાશે કે આ પગલું કેટલું મોટું અને અગત્યનું છે. ૨૦૧૯માં પણ સબરીમાલા મંદિરમાં મહિલા પ્રવેશ અંગે હિન્દુ ધર્મના વડાઓ અને એને આધારે તરી જવા ઈચ્છતા પક્ષો સ્પષ્ટ

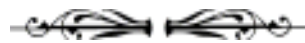
વલણ લઈ શકતા નથી. ત્યારે મોરારિબાપુએ શાંતપણે, કશા દેખાડા વિના ધર્મના સાચા સ્વરૂપને બળ આપનારું પગલું ભર્યું છે.

(૫) મોરારિબાપુનું પાંચમું પગલું અનેક રીતે અદ્વિતીય છે. તેમણે કિન્નરો માટે કથા કરી. તેમનો મનુષ્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યો. હમણાં અયોધ્યામાં ગણિકાઓ માટે કથા કરી. જેનો ઉપભોગ કરાય છતાં જેમને હલકાં અને અપવિત્ર ગણાવાય એવાં કમનસીબ બહેનોને એકાંગી અને વિકૃત રીતે જોવાની પરંપરા સદીઓથી દૃઢ થયેલી છે આવા સમાજ-સજોગોમાં મોરારિબાપુએ મુંબઈના કમાટીપુરાની ગણિકાઓની વચ્ચે જઈને તેમને કથામાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ‘બાપ દીકરીઓને નોતરું આપવાં આવે તેમ આવ્યો છું.’ એમ કહ્યું. એ બહેનોએ મોઢું ઢાંકી દીધું હતું. બાપુએ કારણ પૂછ્યું તો એ બહેનોએ કહ્યું, ‘તમારે માટે નહીં, તમારી પાછળ ઊભેલા માટે અમે મોઢું ઢાંક્યું છે.’ જાણે કે બેવડાં ધોરણોને સમાજે સદીઓથી સ્વીકારી લીધેલાં છે. કોઈ નારીને શીલ વેચીને આજીવિકા ચલાવવી પડે, એ સમાજની વિકૃતિ છે. મોરારિબાપુએ એવાં બહેનો માટે રામની નગરી અયોધ્યામાં કથા કરી. અને આખી ધાર્મિક પરંપરામાં ક્યારેય નથી બન્યું એવું પગલું ભર્યું. પોતે વ્યાસપીઠ ઉપરથી ઊતરી, રામાયણની પોથી લઈ, એક ગણિકા બહેનના માથા ઉપર મૂકી. તે બહેનોએ એક પછી એક એમ બાર ગણિકા બહેનોનાં માથાં ઉપર પોથી મૂકી. છેલ્લે યજમાન પરિવારની દીકરીના માથા ઉપર એક ગણિકા બહેને પોથી મૂકી. (એ યજમાન પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે કે તેમણે આ સ્વીકાર્યું.)

હવે આ બહેનો માટે એકઠા થયેલા ૬,૯૨,૬૮,૬૫૫ રૂપિયા તેમના સંતાનોનાં અભ્યાસ, નિવાસ અને વિકાસ માટે ખર્ચાશે. (૨કમ થોડા દિવસ પહેલાં, તેમનાં મંડળોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે) ઉપરાંત જેટલાં બહેનોની દીકરીઓ અને મુરતિયા તૈયાર થશે તેમનાં લગ્ન તલગાજરડામાં મોરારિબાપુ કરાવશે.

સમાજને જડ, માનવતાવિહોણી, વિકૃત પ્રણાલીઓ સદી ગઈ હોય છે. એવી ફાટેલી-ગંધાતી ગોદડીમાં એને

(અનુસંધાન પાના નં. ૧૧૭ ઉપર)

(૦૪) દાદા સાથે ૮૦ દિવસ બિહારમાં દુષ્કાળ રાહત કામગીરીમાં

- બી.બી. ઝૌહારા

બિહારમાં ૧૯૬૬-૬૭માં ભયંકર દુષ્કાળ પડેલ. બિહારના ૧૪ જિલ્લા પૈકી ગયા જિલ્લાના બાર તાલુકા પૈકી મહદ અંશે તમામ તાલુકાઓમાં અતિ ભયંકર દુષ્કાળ પડેલો. બિહારમાં ઘાસચારો અનાજ તેમજ પીવાના પાણીની તીવ્ર અછત હતી. ગયા જિલ્લાની જવાબદારી બિહાર રિલીફ કમિટિના પ્રમુખશ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે પૂ. રવિશંકર મહારાજને સોંપી હતી.

૧૯૬૬ની શરૂઆતમાં શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણજી લોકભારતીમાં આવેલા હતા અને દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ બાબત પૂ. મનુભાઈ પંચોળી સાથે વિગતે ચર્ચા કરી હતી અને સાંજની પ્રાર્થના પછી અમને તમામ વિદ્યાર્થીઓને પણ દુષ્કાળનો કારમો ચિતાર આપ્યો હતો અને શ્રી મનુભાઈ, કુમુદભાઈ, શુકલદાદા, બુચભાઈ, વંદ્રાભાઈ વગેરે સાથે મિટિંગ કરી મદદ માટે વિનંતી કરી હતી. તેમાં આર્થિક મદદ તો લોકભારતી કરી શકે તેમ હતી નહીં, પરંતુ દુષ્કાળ રાહતમાં વિદ્યાર્થીઓ(છેલ્લા વર્ષના)ને મોકલી શકે તેમ છે, તેવું જણાવ્યું.

આ વિદ્યાર્થીઓમાં આ લખનાર, રમેશ દવે, રેખાબેન, જશુબેન, લવજી મકવાણા, જીવાલાલ વીરાણી તેમજ માલપરા લોકશાળા તેમજ બાલાજી લાઠિયા, મનુ વાવડિયા વગેરે હતાં. આ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાએ કેન્દ્ર નિવાસ તેમજ શિક્ષણ નિવાસના છ મહિના માટે દુષ્કાળ રાહતની કામગીરીમાં જવા જણાવ્યું.

સણોસરાથી અમદાવાદ થઈને આ વિદ્યાર્થીઓ પટણા જવા રવાના થયાં. પટણા સદાકત આશ્રમમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં બિહાર રિલીફ કમિટિમાં ત્રણ દિવસ રોકાયાં. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી રવિશંકરદાદા પટણા આવ્યા અને મદદ માટે આ વિદ્યાર્થીઓને ગયા જિલ્લામાં આવવા રજૂઆત કરી. શ્રી જીવાલાલ, લવજી મકવાણા, રેખાબેન, જશુબેન ચૌધરી તેમજ આ લખનારને ગયા જિલ્લામાં દાદા સાથે જવા મંજૂરી આપવામાં આવી.

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૮

ગયા જિલ્લો દુષ્કાળમાં ભયંકર રીતે સપડાયો હતો. ગયા જિલ્લામાં હરદતામાં દાદાએ મુખ્ય મથક બનાવેલું. આ મથકે સાવરકુંડલાના શ્રી અમુલખભાઈ ખીમાણી, સિહોરના માજી ધારાસભ્ય શ્રી કરશનભાઈ પટેલ તેમજ રઘુભાઈ વોરા, છોટુભાઈ ઘડડાવાળા તેમજ એક ડોક્ટર સાહેબ પણ હતા.

કામગીરી: નસીબનગર તાલુકો ધીરસંડી મજાઆમાં, ગોગોમાં દાદાએ ભોજન માટે સેન્ટરો બનાવ્યાં હતાં. ભોજનમાં આજ બપોર તો કાલ બપોરે સેન્ટર પર ચારથી પાંચ હજાર માણસોને પ્રવાહી સ્વરૂપે, તેમાં મકાઈ અને ઘઉંનાં ફાડાનું વ્યક્તિદીઠ આઠસો ગ્રામ પ્રમાણે કતારમાં ઊભા રાખી સ્વયંસેવકો મારફત વિતરણ થતું.

બિહારમાં અસ્પૃશ્યતા ઘણી જ હતી. તેમાં દુશાદ, ભૂંઈઆ, મહારને જુદી લાઈનમાં જોઈને દાદા ખૂબ જ નાખુશ થયેલા. અમે જ્યાં સુધી બધા એક જ લાઈનમાં ન આવે ત્યાં સુધી વિતરણ સ્થગિત કરેલું. તેથી સમય જતાં બધા એક જ લાઈનમાં આવી ગયા હતા. બિહારમાં માથે મેલું ઉપાડી ત્યાંનો નિકાલ કરવાની પ્રથા આ લખનારે જોઈ હતી અને પૂજ્ય દાદાએ પણ જોઈ હતી. તે સુગને લીધે બીજાં લોકો આ લોકોને એક લાઈનમાં આવા દેતા ન હતા. દાદાએ બધાને એક જ લાઈનમાં કર્યા અને તેમાં વૃદ્ધો હોય તેનાં વાસણ મેલાં હોય તો દાદા તેમનાં ગમચાથી સાફ કરી આપતા અને છાટો બેસાડી આપતા.

એ વખતે દાદાની ઉંમર ૭૫ વર્ષથી વધારે હતી. તેઓ ચાલતા ત્યારે અમો બધા તેમની પાછળ સાથે થવા માટે દોડતા હતા. રવિશંકર દાદા ભોંયપથારીએ સૂતા અને જીવનભર મીઠું ઉપયોગમાં ન લેતાં. એક વખત આ લખનારે દાદાને સાંજની પ્રાર્થના વખતે ભોંયપથારીએ સૂવું અને નમક ન ખાવું તે બાબત પૂછેલું અને શ્રી મહાદેવભાઈની ડાયરીમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ગાંધીજીએ દાદાને કહેલું “દાદા, ભગવાન જો શરીર અદલા-બદલી કરી આપે તો તમારું

શરીર મને આપો.” તેમ ભોંયપથારી બાબતે જણાવ્યું. નમક ન ખાવાનું કારણ જણાવ્યું કે ‘મને વીંછી કે સાપ કરડે તો તેબેભાન થઈ જાય, પણ મને કંઈ ન થાય’.

દાદા સાંજે નવ વાગ્યે જાગી જાય. પ્રાતઃ કામગીરી પતાવીને તેઓ સાદી કસરત-યોગ કરતા અને સવારે છથી સાતના ગાળામાં નાહી ધોઈને નિત્યકામમાં લાગી જતા.

આ ગયા જિલ્લામાં ભયંકર દુષ્કાળ હતો એ તો આપણે જાણ્યું. તેમાં જરૂરી પશુ માટે ઘાસચારો, માનવી માટે અનાજ તેમજ લોકો માટે કપડાં અને પીવાના પાણી માટે વ્યવસ્થા જરૂરી હતી. આ તાલુકાઓના બે ત્રણ ગામ વચ્ચે પીવાના પાણી માટે એક જ કૂવો હતો. બબલભાઈ મહેતાને શ્રી દાદાએ પીવાના પાણીના કૂવાઓ બનાવવા માટેની જવાબદારી સોંપી. તેમાં જરૂરી સામગ્રી માટે દા.ત. સિમેન્ટ, કોલસો, રેતી, ઈંટ માટે ધનબાદથી સિમેન્ટ હાજરીબાગથી કોલસાની વ્યવસ્થા તે ધનવાનોને બોલાવીને દાદાએ કરી આપી હતી. આ અસરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં બબલભાઈ મહેતાએ ૮૦૦ કૂવા કરી આપ્યા.

બિહારનો આખો વિસ્તાર પાણીથી સમૃદ્ધ વિસ્તાર છે. કારણ કે ગંગા નદી અને સોન નદીના પટનો આ પ્રદેશ છે. તેથી તેના પેટાળમાં ભરપૂર પાણી છે. ૨૦ X ૧૦ ના કૂવામાં ૫ HP ઍજન મૂકે તોયે આખો દિવસ ચાલે તેટલું પાણી આ કૂવાઓમાં મળી રહેતું.

ત્યાં બિહારમાં તે વખતે મીલી જુલી સરકાર હતી. મુખ્યમંત્રી મહાનાયક પ્રસાદસિંહા અને નાયબ મુખ્યમંત્રી તરીકે કરપુરી ઠાકુર હતા. તેથી શિયાળ તાણે સીમ ભણી અને કૂતરું તાણે ગામ ભણી જેવી પરિસ્થિતિ થતી હતી. તેથી સરકારી કામો થતાં હતાં નહીં. બે પાર્ટી હોવાથી તેમનાં અહમ ટકરાતા હતા. તેને લીધે પેલી કહેવત પ્રમાણે ‘બે પાડા લડે તેમાં ઝાડવાનો ઘાણ બોલે’ આવી પરિસ્થિતિ બિહારની પ્રજાની હતી.

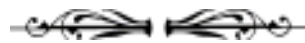
અમો સ્વયંસેવકો સવારના સાતથી નવ ગામડાંમાં કપડાં વહેંચતાં અને તેમાં ગરીબ ભૂઈઆની ઔરતો શું પહેરીને બહાર નીકળે કે જેથી અમે તેમને તેમનાં માપ પ્રમાણે કપડાં આપીએ ?!! તેથી અમે કંગોરા પર કપડાં વીંટીને

ઝૂંપડાંમાં ઉપરથી કપડાં ફેંકતા અને પૂછતાં બરાબર હુઆ કિ નહીં? જવાબ હા, આવે તો ત્યાંથી અમે આગળ ચાલતા. કપડાં લઈ જવા માટે જમીનદાર મુખિયાજીની દીકરી કૃષ્ણા તેની જીપ લઈને અમોને મદદ કરતી. તે વખતે દુષ્કાળની કામગીરી માટે સરકારે કોલેજોમાં લાંબી રજા જાહેર કરેલી, તે રુએ આ કૃષ્ણા કોલેજનાં બીજાં વર્ષમાં હતી. તે અમોને ખૂબ જ મદદ કરતી.

બિહારમાં જમીનદારી પ્રથા માત્ર કાગળ પર જ નહીં, પરંતુ વ્યવહારમાં તો જમીનદારી પ્રથા જ છે. ત્યાં એક પદ્ધતિ છે કે બંધવા મજદૂર માલિક સિવાય બીજે ક્યાંય જઈ શકે નહીં. આ બાબતની રવિશંકરદાદાને ખબર પડી અને ગયા જિલ્લામાં તેઓએ આઠથી દસ હજાર બંધવા મજૂરોને છોડાવ્યા હતા.

દુષ્કાળ હોવાથી બાળકોને તેનાં મા-બાપ છોડી જતાં હતાં. આવા દસથી બાર બાળકોને દાદા હરદતા લઈ આવેલાં અને ચોમાસું બેસતાં તેનાં મા-બાપને બોલાવીને પરત કર્યાં હતાં. આ બાળકો પૈકી એક શ્યામ નામનો છોકરો કે તેના મા-બાપ લેવા આવેલાં નહીં. તેથી આ શ્યામને દાદા ગુજરાત સાથે લઈ આવેલા અને તેને શ્રેયસ વિદ્યાલય અમદાવાદમાં ભણવા મૂક્યો. આ શ્યામ હાલ આણંદ જિલ્લામાં કોઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે. એવું જાણવા મળ્યું છે.

અનાવૃષ્ટિ થાય કે અતિવૃષ્ટિ થાય, ત્યારે નાનાં બાળકો અને પશુઓની દશા ખૂબ જ વિકટ બને છે. બિહારમાં અનાવૃષ્ટિ થયેલ. ભૂતકાળમાં છપ્પનિયો દુષ્કાળ પડેલ તેવી અતિવિકરાળ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. મોટા માણસોને વારાફરતી યાને આજ બપોરે તો કાલ બપોરે પ્રવાહી ભોજન આપવામાં આવતું. તેમાં અબાલ-વૃદ્ધ તમામ આવી જતાં. પરંતુ નાનાં બાળકોને તો દિવસમાં ચારથી પાંચ વખત ખાવાનું જોઈએ. તે શક્ય બનતું ન હતું. કારણ કે દિવસમાં એક જ વખત અને તે પણ બપોરે અગિયારથી એકના ગાળામાં પ્રવાહી પૂરતાં પ્રમાણમાં આપવામાં આવતું. પરંતુ બાળકો માટે કોઈ અલાયદી વ્યવસ્થા શક્ય ન હતી. પૂજ્ય રવિશંકરદાદા આ બાબતે ખૂબ જ ચિંતિત રહેતા હતા. તેઓ બાળકો માટે વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્નશીલ હોવા છતાં

એ શક્ય બની શકેલ નહીં.

હરદતાની બાજુનાં ગામમાં દાદા ફરવા ગયેલા યાને મદદ માટે ગયેલા, ત્યારે એક બાળકને તરછોડીને તેનાં મા-બાપ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આ બાળકની ઉંમર ત્રણથી ચાર વર્ષની હતી. તેને આખા શરીરે ગુમડાં યાને ચર્મરોગ થયો હતો. એક સેન્ટીમિટર જેટલી જગ્યા પણ ખાલી ન હતી. તેને દાદા હરદતા સેન્ટર ઉપર પોતાનાં બાળકને જે રીતે તેડીને લાવે તે રીતે તેડીને લાવ્યા. આ બાળકનો રંગ શ્યામ વર્ણનો હોવાથી તેનું નામ રેખાબેન અને જશુબેને શ્યામ રાખ્યું. આ શ્યામને શરીરે મોટા પ્રમાણમાં ચાંદાં પડ્યાં હતાં. તેને નવરાવતા શ્યામ ખૂબ રડી પડ્યો. તેથી બીજી વખત રૂનાં પોતાંથી રેખાબેન અને જશુબેને નવડાવ્યો અને ડોક્ટર સાહેબના કઠ્ઠા પ્રમાણે ગઢડાવાળા ડોક્ટરની સૂચના અનુસાર ગૂમડાં રૂઝવવાની દવાઓ આપી અને એક ઈન્જેક્શન પણ આપ્યું અને તેથી શ્યામ આઠ-દસ દિવસમાં રમતો થઈ ગયો.

પીવાના પાણી માટે ચાર-પાંચ ગામ દીઠ એક જ કૂવો હતો, જે આગળ-ઉપર જણાવેલ છે. પીવાના પાણી માટે બહલભાઈ મહેતાએ જહેમત ઊઠાવીને આઠસો જેટલા કૂવા ખોદાવ્યા. બિહારની જમીન ગંગા અને સોન નદીના પટની બનેલ હોવાથી જમીનના પેટાળમાં પંદર ફૂટ સુધી ખોદતાં માત્ર કાંપ જ હોય અને પથ્થરનું નામ નિશાન ન મળતું. પીવા માટેનું પાણી ઉત્તમ ક્વોલીટીનું મળતું.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે પશુઓ માટે પંજાબથી ઘઉંનું કૂંવળ અને આસામ અને ઓરિસ્સાથી ઘાસ મંગાવવામાં આવતું. પશુઓ માટે ગણતરી કરી, પશુદીઠ આઠથી દસ કિલો આ ઘાસ આપવામાં આવતું અને ઢોર બીમાર પડે તો તેની વ્યવસ્થા નબીનગરના પશુ ડોક્ટર મારફત કરવામાં આવતી.

જૂન મહિનો બેસી ગયો હતો. આભમાં વાદળો ઘટાટોપ જામ્યાં હતાં. જૂનની આઠમી તારીખે આખી રાત ખૂબ જ વરસાદ પડ્યો તેથી રાહત કામગીરી સમેટી લેવા માટે દાદાએ જણાવ્યું અને કામગીરી માટે મદદ કરવા બદલ ખૂબ જ આભાર માન્યો. અમને સૌને વતન જવા જણાવ્યું

અને આમે સૌ તેમાં હું પોતે, લવજી મકવાણા, રમેશ દવે, રેખાબેન અને જશુબેન વતનમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

અમે મુખિયાજીના મકાનમાં રહેતા હતા. બાજુમાં જ મુખિયાજીનો આલીશાન બંગલો હતો. આ મુખિયાજીને ત્રણ સંતાનો હતાં. બે દીકરા નામે મહેશ અને હરેશ. દીકરીનું નામ કૃષ્ણા હતું. કૃષ્ણા કોલેજનાં બીજા વર્ષમાં ભણતી હતી. કોલેજમાં અનાવૃષ્ટિ લીધે લાંબુ વેકેશન સરકારે જાહેર કરેલ અને દુષ્કાળ રાહત કામગીરીમાં મદદ કરવા જણાવેલું.

એક દિવસ હરદતાથી મજાઆમા ગામે અનાજ મોકલવાનું મોડું થતાં આ દુષ્કાળ પીડિતોને કાલે શું ખવરાવવું તે માટે મજાઆમા ગામના સરપંચશ્રી સાથે આ લખનારે ચર્ચા કરી જવાબમાં રામજનમે જણાવ્યું કે આ ગામના એક જંગુરીસિંહ નામના મોટા ખાતેદારના ગોડાઉનમાં પંદરસો મણ ઘઉં ચોખા ભરેલ છે. જંગુરીસિંહનાં માણસોને દસ પંદર મણ અનાજ આપવાની રજૂઆત કરી. પરંતુ તેમણે ઘસીને ના પાડી. આ વાત આ લખનારે દુષ્કાળ પીડિતોને કરી અને શું કરવું તેની વિગતે સલાહ માંગી. દુષ્કાળ પીડિતોએ આ ગોડાઉન તોડીને દોઢસોથી બસો મણ જેટલું અનાજ ચોરી લીધું તે પૈકી પંદર મણ જેટલું રસોડામાં આપ્યું.

બીજે દિવસે જંગુરીસિંહ આવ્યો. તેને તેના માણસોએ વાત કરી. જંગુરસિંહે ધુઆં-પુઆં થઈ ગયો અને તેના માણસો સાથે પિસ્તોલ લઈને આ લખનારને મારવા આવ્યો. પરંતુ આ દુષ્કાળ પીડિતોને ખબર પડી તેથી જંગુરીસિંહને પકડી લીધો અને બધાએ ભેગા મળીને તેને મારી નાખ્યો.

આ મરણની જાણ પોલીસને થતાં પોલીસ આવી અને આ લખનારને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ દુષ્કાળ પીડિતોએ વચ્ચે પડીને તેમ જ ગામના મુખી રામજનમે પોલીસને આખી પરિસ્થિતિ સમજાવી, તેથી આ લખનારની ધડપકડ ના કરતા અજ્ઞાત લોકોનું કૃત્ય ગણી મામલો થાળે પાડવામાં આવ્યો.

●-----●●●-----●●●-----●

ડી-૪૧૧, મોરધ્વજ એપાર્ટમેંટ, અડાજણ ગામ, સુરત, ફો.નં.૦૨૬૧-૨૭૪૩૪૪

(૦૫) માનવીની ખોપરીમાં લાખ-લાખ મોતી

- ગોવિંદ રાવલ

આ તે કેવું વૈચિત્ર્ય કે આપણા જીવનમાં ઘણી ઘણી સુખદાયક ઘટનાઓ ઘટી હોવા છતાં આપણે દુખિયારાંને દુખિયારાં જ રહીએ છીએ? વિચારી જુઓ. આપણી સરસ જોબ હોય, સરસ પતિ કે પત્ની મળ્યાં હોય, પૂરતો પૈસો હોય, અનેક મિત્રો-સ્નેહીઓ-ચાહકોથી જીવન ભર્યું ભર્યું હોય, અને છતાં અંદરથી કશોક અજંપો અનુભવતા હોઈએ, એવું કેમ? તેનું કારણ આપણામાં નિષેધાત્મક વલણ ધરાવતું ચેતાતંત્ર હોય છે, જે આપણી પાસે ઘણી બધી વિધાયક લબ્ધિઓ હોવા છતાં તેને નજર અંદાજ કરી તાણ અને અસુખ-દુઃખની સંવેદના જગવી પીડ્યા કરે છે.

હા, જીવનમાં નિષેધાત્મક-નેગેટિવ કશુંયે હોય છે ખરું, પરંતુ તેનાથી ઉપર ઊઠીને આપણે આપણા ચેતાતંત્ર(મગજ)માં વિધાયક વાતોને સંગૃહિત કરવાની કે પ્રેક્ટીસ કરવી જરૂરી છે.

દરેક વખતે સાચા 'Taking in the good'ને જ સ્વીકારો. આપણે સૌ ઈચ્છીએ છીએ કે જે સારું છે, તે બધું આપણી અંદર-આપણી પાસે હોવું જોઈએ. સુખ, પ્રેમ, વિશ્વાસ ઈત્યાદિ. પ્રશ્ન એ છે કે આપણા મગજમાં એ બધાંને કેવી રીતે સંઘરવાં? આપણે એ પણ માનીએ છીએ કે જે પોઝિટિવ-વિધાયક લાગણી છે, તે ન કેવળ મગજમાં પણ આપણા સમગ્ર અસ્તિત્વમાં રોમ-રોમમાં રમવી જોઈએ. કારણ કે તેના વિના આપણું વ્યક્તિત્વ પ્રફુલ્લિત રહી શકે નહીં.

આ માટે આપણે ૧૦, ૨૦, ૩૦ સેકન્ડ નિજમાં અંદર ઊતરી આપણા પોઝિટિવ અનુભવોને સંગૃહિત કરવાં જોઈએ. ભારતીય દર્શન સંદર્ભે કહીએ તો યોગ-મેડીટેશન કરીએ! એમ કરતાં કમશ: આપણું મગજ એટલું પાવરફૂલ થશે કે કોઈ નકારાત્મક ઘટનાઓ બનતી વખતે તેનાથી ઉપર ઊઠી આપણી ભીતરી અડોલ અવસ્થાને સ્થિર રાખી શકીશું.

કેવું કલાત્મક રીતે કહેવાયું છે- 'Neurons that fire

together wire together' મતલબ કે મગજમાં જે વિચારો ઘોળાયા કરતા હોય છે તે આપણા ચેતાતંત્રમાં સ્થાયી ગઠિત થતા હોય છે. આ પ્રક્રિયા એક મશીનના મિકેનિઝમ જેવી છે. પરંતુ આપણું મગજ ચૈતન્ય મિકેનિઝમ હોવાથી સંવેદનશીલ પણ હોય છે. તેથી જ્યારે મગજમાં વિચારોનું સંક્રમણ વેગથી ચાલતું હોય ત્યારે લોહીનો પૂરવઠો વધારી દે છે. તેથી વિચારણા ધૂંધળી ન રહેતાં સ્પષ્ટ-સુરેખ બને છે.

પ્રશ્ન એ છે કે મગજનું બંધારણ આટલું સરસ હોવા છતાં તેને નેગેટિવ અનુભવો કેમ ચોંટી જાય છે? કારણ કે કોઈ પણ પીડા મગજને ઝટકો મારી દે છે, પીડા ચીપકી જાય છે. દૂધનો દાઝેલો છાશ પણ ફૂંકી-ફૂંકીને પીવા માંડે છે. તેમ સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મગજ વિધાત્મક-પોઝિટિવ અનુભવોની સંવેદનશીલતા પોતાના ચેતાતંત્રમાં સંગૃહિત કરવામાં ઘણું રાંક-નબળું પડતું હોય છે.

મધ્યવર્તી મુદ્દો એ છે કે વ્યાખ્યા બાંધવા જતાં પોઝિટિવ થિંકિંગ એ એક શબ્દાળુ વિભાવના બની જવાની દહેશત છે, જે લોકો વિધાયક વલણવાળા હોય છે તે જીવનની ઊજળી બાજુઓ જોવાવાળા હોય છે. તે પોતે ક્યારેક ગુસ્સે કે ઉદાસ-નિરાશ થઈ જાય છે ત્યારે એમની લાગણીઓને ઠેસ વાગે છે અથવા પોતે એકાકીપણનો અનુભવ કરે છે. તેમને આવું કેમ થાય છે? દુનિયા આટલી રૂપાળી હોવા છતાં તેમને કેમ કદરૂપી લાગે છે?

પોઝિટિવ થિંકિંગ જરૂર મદદરૂપ છે. પરંતુ એ કાંઈ એકલું પર્યાપ્ત નથી. આપણે સમગ્ર ચિત્ર એક સાથે જોવું જોઈએ. નેગેટિવ અને પોઝિટિવ બંનેને જોવાં-મૂલવવાં જોઈએ. આપણાં નકારાત્મક વલણોની પોતા પર, પરિવાર ઉપર અને સંબંધીઓ ઉપર કેવી પ્રતિક્રિયા થાય છે, તે તપાસીએ તો ખ્યાલ આવશે કે તે બધાંને દુઃખી કરે છે. એટલે આપણે એમાંથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે ભલે સામાનુ વલણ આપણા પ્રત્યે નરાકાત્મક હોય, તોપણ આપણે

વિદ્યાયક વલણ રાખીશું તો લાંબે ગાળે સામાનું વલણ પણ વિદ્યાયક બનશે. કદાચ ન બને તો પણ આપણે વિદ્યાયક વલણ રાખવાથી આપણે તો માનસિક તાણ અને તેની શારીરિક આડઅસરમાંથી ઊગરી જઈશું.

આપણી મુખ્ય ત્રણ જરૂરિયાત ૧. સલામતી ૨. સંતોષ ૩. સંબંધ

આ ત્રણ વાનાં પામવા આપણે અંદરથી આનંદિત, સભર, અને ઉત્સાહથી ઉભરાતાં હોવાં જોઈએ. નિષ્ફળતાઓ તો આવવાની જ પણ એથી નિરાશ, હતાશ કે હતોત્સાહ ન થઈ જઈએ. ક્યાં ભૂલ થઈ તે તો તપાસીએ, સુધારીએ, ભૂલ કબૂલ કરીએ, માફી માગીએ, જાતને તપાસીએ, પણ પ્રયત્ન ન છોડીએ. જો પ્રતિક્રિયા વાદી નહીં થઈએ, તો હજાર નિષ્ફળતા પછી પણ સફળ થઈશું જ એવો આત્મવિશ્વાસ રાખીએ. આ માટે અપાર ધીરજ જોઈએ. મનનું સંતુલન ન ગુમાવીએ તો અંદરથી અહમમુક્ત આત્મશક્તિ પ્રગટ થશે. જે ગમે તેટલા ઝંઝાવાતો વચ્ચે પણ આપણી પ્રસન્નતા અડોલ રહેશે.

આવી વ્યક્તિને લોકો સન્માનશે અને પ્રેમ કરશે.

જે લોકો નકારાત્મક વલણ ધરાવે છે, તેમણે પણ સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. તેમને મળેલ વાતાવરણ, ઉછેર, શિક્ષણ, ગરીબાઈ વગેરેને કારણે વેઠેલી અગવડો, તેમને થયેલા કડવા અનુભવો, વગેરે... અનેક કારણો તેમને ડિપ્રેશનનો ભોગ બનાવી નેગેટિવ વલણવાળા કરી મૂકે છે. પણ આવી વ્યક્તિ સાથે બાંધેલો ઘરોબો, સમભાવપૂર્વક એની સાંભળેલાં વિતકો, એને અપાયેલો પ્રેમ, તેમની મૂંઝવણોમાં કરાએલી મદદ, આ બધાંને પરિણામે તેમના નેગેટિવ વલણમાં ધીમે ધીમે જરૂર પરિવર્તન આવશે.

જેમ પોઝિટીવ વલણ માટે માનસિક-બૌદ્ધિક શક્તિઓને ખીલવવાથી મદદ મળે છે તેવી જ રીતે શારીરિક શક્તિ પણ તેમાં મદદરૂપ થાય છે. કસરત, રમત, યોગાસન, પ્રાણાયામ વગેરેને પ્રતાપે પણ ઘણો જ ફાયદો થાય છે. તે ઉપરાંત મેડીટેશન-ધ્યાન અને પ્રેયર-પ્રાર્થના પણ આપણી આત્મશક્તિનું શુદ્ધિકરણ કરી ચેતનાથી ભર્યા-ભર્યા ફૂલ-પ્રફૂલ્લ બનાવી દે છે.

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

આધુનિક યુગમાં માનવીનું જીવન મશીન સાથે કામ કરતાં-કરતાં મશીન જેવું થઈ ગયું છે. માનવી યંત્રવત્ ફર્યા કરે છે, રઘવાયો થઈ દોડ્યા કરે છે અને અત્યંત તાણ અને એકલતા અનુભવે છે. તેમાંથી છૂટવા વ્યસન, સેક્સ, કાઈમ, આપઘાત જેવા વિઘાતક વિનાશક માર્ગે વળી જઈ મહામૂલું માનવ જીવન વેડફી મૂકે છે.

જેટલા આપણે કુદરત તરફ પાછાં વળીશું, એનાં સૌંદર્ય પીતાં શીખીશું, હર્ષુ-ભર્ષુ, કુટુંબજીવન, પડોશી જીવન, સાદું, સ્વાશ્રયી જીવન જીવતાં થઈશું તેટલા વિદ્યાયક બનીશું. સૌને પ્રેમ આપીએ. પશુ-પંખી, વૃક્ષો, પુષ્પો-ફળો, છોડવાઓ, માનવ-ગરીબ-રોગી-દુઃખી સૌને ચાહીએ એને તેમની સેવા કરીએ! તો જુઓ કે જીવન કેટલું દિવ્ય, ભવ્ય ને સભર છે, એની આત્મપ્રતીતિ થશે.!

●-----●●●-----●●●-----●●●-----●
વિશ્વમેગલમ્ -અનેરા

(અનુસંધાન પાના નં. ૧૧૨ ઉપરથી)

હૂંફ લાગે છે, પરંતુ અસામાન્ય વ્યક્તિત્વોની ધાતુ અલગ હોય છે. તેઓ ધર્મના નામે સુખ-સગવડ-માન-પ્રભાવમાં બંધાઈ રહેતા નથી. તેઓ ધર્મતત્ત્વને પ્રગટાવવા ઈચ્છતા હોય છે. જડ રૂઢિઓને તોડવા અને છોડવા ઈચ્છતા હોય છે. તેઓ મનુષ્યને કેવળ મનુષ્ય તરીકે સ્વીકારી શકે, એવું હૃદય ધરાવતાં હોય છે. એટલે કોઈ વાંધો-વિરોધ-પ્રતિકારને ગણકારતા નથી. મોરારિબાપુ આવું વ્યક્તિત્વ છે. તેમણે શાંતપણે, સમજપૂર્વક, આત્મપ્રતીતિથી આ પગલાં ભરેલાં છે. આ દ્વારા તેમણે હિન્દુ ધર્મને પણ સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યો છે, પોષણ આપ્યું છે. મર્યાદાઓનું વિસર્જન કેવી રીતે કરી શકાય, તે ચીંધી બતાવ્યું છે, કરી બતાવ્યું છે.

આ પગલાંઓ પાછળની મોરારિબાપુની પ્રેરણા છે, અધ્યાત્મતત્ત્વોને જીવવાનો પ્રયત્ન કરવાની. એટલે તેઓ દાણો અને ફોફાંનો વિવેક કરી શકે છે. કથાકાર તરીકે તો મોરારિબાપુ વિશ્વપ્રતિષ્ઠિત છે જ, પણ ધર્મના સાચા અને નરવા સ્વરૂપને પ્રગટાવવાનાં આવાં પગલાં ભરીને તેઓ ધર્મતત્ત્વના અસામાન્ય ઉપાસક તરીકે પણ પ્રતિષ્ઠિત થયા છે.

(૦૬) સંતાનોના માનસ ઇડતરનું વિજ્ઞાન

- હરિદાસ ઠક્કર

ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય ને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય. એ જ રીતે સંતાનોના ઇડતર માટે પણ તેમના સાથે થતા પ્રત્યેક વ્યવહારમાં કાળજી લેવાય તો ઉત્તમ જીવન ઇડતર અને મૂલ્યનિષ્ઠ માનસનું નિર્માણ શક્ય બને.

ઋષિપુત્ર રાવણ રાક્ષસ બની શકે અને રાક્ષસરાજ હિરણકશ્યપ-પુત્ર પ્રહલાદ ઉત્તમ હરિભક્ત બને એમાં ઇડતરનું વાતાવરણ મુખ્ય હોઈ શકે.

- બાળકને મારીએ તો નફફટ થાય.
- બાળકને લાલચ આપીએ તો લાલચુ થાય.
- બાળકને કુટેવ સુધારવા ધમકાવીએ તો કુટેવ વધે.
- બાળકને વધારે પડતા લાડ લડાવીએ તો જીદી બને.
- બાળકને વધારે પડતી સ્વતંત્રતા આપીએ તો સ્વચ્છંદી બને.
- બાળકને વધુ પડતી બીક બતાવીએ તો ડરપોક બને.
- બાળકને વધારે ટોકીએ તો જડ બની જાય.
- બાળકનું બધું કામ આપણે કરીએ તો તે પરાવલંબી બની જશે.
- બીજાની હાજરીમાં બાળકની મશ્કરી કરીશું તો બાળક લઘુતાગ્રંથિથી પીડાશે.
- બાળકની હાજરીમાં જૂઠું બોલીએ તો તે જૂઠાબોલું થાય.
- બાળકનું જરૂરી કામ આપણે ન કરીએ તો તે ચિડિયું બની જશે.
- બાળકને જોઈતી વસ્તુ ન લાવી આપીએ તો બાળક ઉદ્વેગ બને.
- બાળકની સાથે તોછડાઈ ભર્યું વર્તન કરીએ તો બાળક ઉદ્વેગ બને.
- બાળકના ઉછેર અપમાનજનક વાતાવરણમાં થાય તો તેનો વિકાસ રૂંધાય.

- બાળકને છૂટા હાથે પૈસા વાપરવા આપીએ તો બાળક ઉડાવ બની જાય.
- બાળકનો ઉછેર કંકાસમય વાતાવરણમાં થાય તો તે ઝઘડાળુ બની જાય.
- બાળકને સતત અન્યાય થાય તો તે કોધી બની જાય.
- બાળકનો ઉછેર સમભાવવાળા વાતાવરણમાં થાય તો તે શાંત સ્વભાવનું થાય.
- બાળકની હાજરીમાં વડીલોને માન આપીએ તો તે વડીલોને માન આપશે.
- બાળકને પ્રોત્સાહન આપીએ તો તેની શક્તિઓ ખીલી ઉઠે.
- બાળકની સારી બાબતોને બિરદાવીએ તો તેનામાં આત્મવિશ્વાસ વધે.
- બાળકોના ઘરનું વાતાવરણ શાંત હોય તો તેનું મન પ્રસન્ન રહે છે.
- બાળકને માનની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો તેમનામાં સ્વમાનની લાગણી જાગે.
- બાળકની નજર સામે સેવાકાર્ય કરીએ તો તેનામાં સેવાભાવના જાગે.
- બાળકને હંમેશા પ્રેમ આપીએ તો તે બીજાને પ્રેમ આપશે.
- બાળકને વાત્તાઓ કહીએ તો તેનામાં સર્જનશીલતા વધે.
- બાળકની સાથે બાળક જેવા બનીએ તો તે બાળકમાં આત્મીયતા વધે.
- બાળકનો ઉછેર મમતામય વાતાવરણમાં થાય તો બાળક સ્નેહાળુ બને.
- ઘરના બધા જ સભ્યો એકબીજાનીય આમાન્યા

(અનુસંધાન પાના નં. ૧૨૩ ઉપર)

(09) અદ્યતનમાં પડતી મુશ્કેલીઓ : ડિસ્લેક્સીઆ, ડિસ્કેલક્યુલીઆ, ડિસગ્રાફિઆ

- જગદીશ ગોસાઈ

શાળાની અંદર ક્યારેક આપણને એવાં બાળકો જોવા મળે છે જે દેખીતી રીતે ખૂબ જ હોશિયાર અને સક્ષમ હોય, પરંતુ અભ્યાસમાં તેમની પ્રગતિ ચિંતા ઉપજાવે તેવી હોય છે. ('તારે જમીન પર' ફિલ્મમાં ઈશાનને આવી તકલીફ હતી)

ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં તથા અન્ય સર્જનાત્મક કાર્યોમાં આગળ રહી સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં આવાં બાળકો જ્યારે ભણવાની વાત આવે ત્યારે પાછળ રહી જતાં હોય છે. આવા સમયે બાળકનાં માતા-પિતા અને શિક્ષકોને ચિંતા અને મૂઝવણ થાય કે શા માટે આ બાળકો ઘણી મહેનત કર્યા પછી પણ; તેમને પૂરતો સહકાર તથા દરેક સુવિધા આપ્યા પછી પણ ભણવામાં સંતોષકારક પ્રગતિ નહીં કરી શકતાં હોય? પ્રાથમિકમાં ભણતાં ૨૦% થી ૨૫% બાળકો ડિસ્લેક્સિક છે.

કદાચ આ બાળકની વાંચવા-લખવા, ગણિતના ગણન-લેખન કે અન્ય શીખવા સંબંધિત મુશ્કેલી 'ડિસ્લેક્સીઆ', 'ડિસ્કેલક્યુલીઆ' કે તે 'ડિસગ્રાફિઆ' હોઈ શકે.

★ 'ડિસ્લેક્સીઆ' (Dyslexia) શબ્દનો અર્થ:

'ડિસ' (Dys)- એટલે મુશ્કેલી. 'લેક્સીઆ' (Lexia) એટલે શબ્દો સંબંધિત. 'ડિસ્લેક્સીઆ' માટે ઘણી વખત અંગ્રેજીમાં 'Learning difficulty' શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે. એટલે કે શીખવાની મુશ્કેલી. આ સમસ્યા જો તીવ્ર હોય તો 'લર્નિંગ-ડિસેબિલિટી' (Learning disability) એટલે કે શીખવાની અક્ષમતા એવો શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

★ 'ડિસ્લેક્સીઆ'ના પ્રકારો :

'ડિસ્લેક્સીઆ'ના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે. જેમાં,

૧. 'ડિસ્કેલક્યુલીઆ' (Dyscalculia):

જેમાં બાળકને વાંચવામાં, લખવામાં દરેક રીતે તકલીફ પડતી હોય છે. આવાં બાળકોનું શબ્દભંડોળ, ભાષાનું જ્ઞાન કોઈ પણ કારણોસર મર્યાદિત રહે છે. દા.ત. ૬ ને બદલે ૬

અને ૬ ને બદલે ૬ વાંચવા. Godના સ્થાને Gob વાંચે. પાટિયા પર લખેલા શબ્દો ખાઈ જાય કે અક્ષરો વાંચવાનું ચૂકી જાય.

૨. 'ડિસ્કેલક્યુલીઆ' (Dyscalculia):

જેમાં બાળકને ગણતરી કે ગણિતના વિષયમાં ખૂબ જ તકલીફ પડતી હોય છે અને તેમાં તે ઘણી ભૂલો કરે છે. દા.ત. (+) સરવાળાને સ્થાને (x) અને (=) બરાબરને (-) ઓછાં સમજે છે.

૩. ડિસગ્રાફિઆ (Dysgraphia):

જેમાં બાળકને વિશેષ કરીને લખતી વખતે ઘણી જ તકલીફ પડે છે અને માનસિક રીતે આવડવા છતાં તે લખી જ ન શકે અથવા લખવામાં બહુ જ ભૂલો કરે. દા.ત. આવાં બાળકોના અક્ષરો ગડબડિયા હોય છે. જોડણીમાં અનેક ભૂલો કરે. કાના, માત્ર, હ્રસ્વ ઈ, દીર્ઘ ઈમાં ભૂલો કરે.

ચિત્ર ૧. 'ડિસ્કેલક્યુલીઆ'ની તીવ્ર મુશ્કેલી અનુભવતા એક બાળકના અક્ષરો.

ચિત્ર ૨ 'ડિસ્લેક્સીઆ'નો તીવ્ર મુશ્કેલી અનુભવતો બાળક.

★ ડિસ્લેક્સિક બાળકનાં લક્ષણો:

- અભ્યાસમાં અરુચિ તથા ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ અસફળ રહેવું.

- ઘણી જ મહેનત કર્યા પછી પણ અભ્યાસમાં સંતોષકારક પ્રગતિ કરી શકવી નહીં. (ક્યારેક શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સારી પ્રગતિ રહેવી)

- આત્મવિશ્વાસનો અભાવ.

- શબ્દો પણ ક્યારેક ભળતા જ લખવા.

- શબ્દો/વાક્યો ટુંકાવીને લખવાં.

- શબ્દોનો ક્રમ યાદ ન રહેતાં વાક્યોમાં શબ્દો આડાઅવળા વાંચે.

- શબ્દોના ઉચ્ચાર પ્રમાણે તેના અંગ્રેજી સ્પેલિંગ કરે.

- વિચારોનું સંકલન નબળું હોવું.

- ગણિતમાં ઘણી જ ભૂલો કરવી.
 - વિરામચિહ્નોની અવગણના કરવી.
 - ટૂંકમાં લખાણ લખવું.
 - ક્યારેક કોઈ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક માત્ર એક જ ભાષા ઉપર પૂરો વિકાસ સાધી શકે છે. જ્યારે તેને બીજી ભાષા પરાણે શીખવવામાં આવે છે ત્યારે તે પહેલાં શીખેલી ભાષા પરથી પણ પકડ છોડતું જાય છે.
 - આ બધાં સાથે ક્યારેક કોઈ વર્તનલક્ષી પ્રશ્નો પણ હોઈ શકે છે.
 ★ ડિસ્લેક્સિક બાળકને અધ્યયન-સમજમાં પડતી મુશ્કેલીઓ:
 - વાંચવા-લખવામાં બહુ જ મુશ્કેલી પડવી.
 - ગુજરાતી જોડણીમાં તથા અંગ્રેજી 'સ્પેલિંગ'માં ઘણી જ ભૂલો કરવી.
 - અક્ષરો અથવા આંકડાઓ ક્યારેક ઊંધા લખવા, તો ક્યારેક ભળતા જ લખવા.
 - ક્રમ વાર કોઈ વાત કે ઘટના યાદ કરી શકવામાં તકલીફ પડવી.
 - ક્યારેક ઉચ્ચારણો પણ અસ્પષ્ટ હોવાં. ('ઓશીકા' ને 'ઓકીશું' બોલે)
 - અક્ષરો બહુ જ અસ્પષ્ટ અથવા અવ્યવસ્થિત લખવા.
 - બે લીટીઓની વચ્ચે બરાબર લખી શકવું નહીં.
 - કોઈની સહાય વગર લખવામાં / ગૃહકાર્ય કરવામાં ખૂબ જ તકલીફ પડવી.
 - ક્યારેક કોઈ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક ઘેર યાદ કરેલું શાળામાં પરીક્ષા સમયે બધું જ તદ્દન ભૂલી જાય છે.
 - દિશાઓનું જ્ઞાન નબળું હોવું, ક્યારેક ડાબા-જમણાનો ભેદ સમજવામાં મુશ્કેલી પડવી.
 આંકડા ઊંધા વાંચે એમ પણ બને છે. દા.ત. ૨૫ ને બદલે ૫૨ વાંચે.
 - શબ્દોમાં અક્ષર ઉમેરી દેવા કે ઓછા કરી નાખવા.
 Time ના સ્થાને Tim કે went ના સ્થાને whent.
 - કોઈ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને એકાગ્રતા સાધવામાં પણ તકલીફ પડે છે.

★ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને ભણાવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :
 - શાળામાં પ્રેરણાદાયી વાતાવરણ ઊભું કરવું.
 - બાળકનો આત્મવિશ્વાસ વધારવો. તેના પર ક્યારેય ગુસ્સો કરવો નહીં.
 - બાળકને સજા અથવા શિક્ષા કરી શીખવવું નહીં. તે નિરાશ થઈ જશે તો ક્યારેક ગુસ્સામાં રહેશે.
 - બાળકને કોઈ પણ 'લેબલ' મારવું નહીં.
 - બાળકની વ્યક્તિગત ગ્રહણ-શક્તિને ધ્યાનમાં રાખી, સરળતાથી કઠિનતા તરફ જવું.
 - ક્યારેય પણ બાળકની શૈક્ષણિક અસફળતા માટે તેને ઉતારી પાડવું નહીં. તથા તેની અન્ય બાળકો સાથે તુલના કરશો નહીં.
 - 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક જે ભાષા પૂરેપૂરી સમજી શકતું હોય, તે ભાષામાં જ વિષયને સરળ બનાવી, સમજાવી શીખવવું.
 - 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક સાથે ક્યારેય પણ ઊંચા અવાજે બોલવું નહીં.
 - બાળકની અન્ય રુચિઓ તથા શોખને પણ ઓળખી, તેને ખીલવવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.
 - બાળકને નાની-નાની સફળતા માટે પ્રોત્સાહન આપવું.
 - આ પ્રક્રિયા ધીરજ માગી લેતી પ્રક્રિયા છે-માટે શાંતિથી કામ કરી પરિણામની રાહ જોવી.
 ★ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને શીખવવાની પ્રયુક્તિઓ:
 - શરૂઆતમાં બાળકને પ્રમાણસર લખાવવું. બાળકને વાચન તરફ આકર્ષણ વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા. ત્યાર પછી જ તેની લેખનક્ષમતા વધારવી.
 - શરૂઆતમાં બાળકને 'બ્લેક-બોર્ડ' પરથી જોઈને લખાવવું નહીં. જે લખાવવું હોય તે બાજુમાં મોટા સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખાયેલું આપવું કે જેમાંથી તે જોઈ-જોઈને લખી શકે.
 - બાળકને એક ને એક વાત વધુ ને વધુ વખત એક સાથે ન લખાવવી. જેમ કે જોડણી/સ્પેલિંગ શીખવતી વખતે તેની ભૂલ સુધારવા કે યાદ કરાવવા એક ને એક શબ્દને પાંચ-સાત વખત એક સાથે ક્યારેય ન લખાવવો. કંટાળો

આવી જવાથી બાળકની લખવામાંથી રૂચિ ઘટતી જશે. જોડણી લખતી વખતે અથવા અંગ્રેજીમાં 'સ્પેલિંગ્સ'માં બાળકથી ભૂલ ક્યાં થાય છે તેને ધીરજપૂર્વક બતાવવું. જેમ કે 'દિન' અને 'દીન' બન્ને શબ્દોમાં જોડણીને કારણે શબ્દનો અર્થ ફરી જાય છે વગેરે. તે માટે ખરી જોડણી જરૂરી છે, તેમ વાક્યમાં પ્રયોગ કરી શીખવવું.

- તેવી જ રીતે અંગ્રેજીમાં 'poor' અને 'pour' બન્ને શબ્દોના 'સ્પેલિંગ' જુદા છે તથા બન્નેનો અર્થ પણ જુદો છે તે ધીરજ રાખી વાક્યમાં શબ્દનો પ્રયોગ કરી સમજાવવું.

- બાળકને ભણાવતી વખતે વિષયને સરળ બનાવી, આકર્ષક બનાવી, સમજાવીને શીખવવું. સમજાવ્યા વગરની ગોખણપટ્ટી કરાવવી નહીં.

- બાળકની વાચનક્ષમતા તથા વાંચીને સમજવાની ક્ષમતા વધે તેવો ધીરજપૂર્વક સહકાર આપવો.

- 'ડિસ્લેક્સીઆ'ની મુશ્કેલી અનુભવતાં બાળકોને 'ડબલ-લાઇન' અથવા 'ફોર-લાઇન'ની નોટબુકમાં લખાવવું નહીં. આવાં બાળકો માટે તેમાં લખવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે.

- બાળકને માત્ર પહોળી (broad) 'સિંગલ-લાઇન'ની નોટબુકમાં લખાવવું.

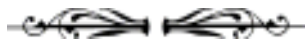
- ક્યારેય પણ બાળકને થોડી જગ્યામાં નજીક-નજીક લખાવવું નહીં.

- 'ડિસ્લેક્સીઆ'ની અસરવાળાં બાળકોને અંગ્રેજીમાં વળાંકયુક્ત (cursive writing) અક્ષરોમાં લખાવવું નહીં. આવાં બાળકોને માટે તેમ લખવું કષ્ટદાયક છે.

- 'ડિસ્લેક્સીક' બાળકને એક ભાષા પૂરેપૂરી વાંચતાં, વાંચીને તેનું અર્થઘટન કરતાં અથવા સાર સમજતાં આવડે તથા તેનાં સંદર્ભમાં મૌખિક અથવા લેખિતમાં ઉત્તર આપતાં આવડે પછી જ બીજી ભાષા શીખવવી. એક સાથે એકથી વધારે ભાષા શીખવવાથી 'ડિસ્લેક્સીક' બાળકને બધી જ ભાષામાં પ્રગતિ કરવામાં તકલીફ પડે છે.

- 'ડિસ્લેક્સીઆ'ના પ્રકાર તથા તીવ્રતાને કારણે કોઈ 'ડિસ્લેક્સીક' બાળક માત્ર એક ભાષા જ શીખી શકે તો કોઈ ડિસ્લેક્સીક બાળક બે ભાષા શીખી શકે. પણ 'ડિસ્લેક્સીક' બાળકોને ત્રીજી ભાષા શીખવામાં ઘણી જ તકલીફ પડે છે.

ઓક્ટોબર: ૨૦૧૯

- બાળકની નોટબુકમાં જ્યાં તેનાથી ભૂલ થઈ હોય ત્યાં લાલ નિશાની કરવી નહીં, પરંતુ ધીરજપૂર્વક બાળકને તેની ભૂલ શોધી, બતાવી તે કેવી રીતે સુધારી શકાય તે સમજાવવું. સૌહાર્દપૂર્ણ વ્યવહાર ખૂબ જ જરૂરી છે. બાળકની ભૂલો માટે તેને ક્યારેય નિરાશ કરે તેવી નોંધ કરવી નહીં.

- આ બાળકોને રચનાત્મક રીતે શીખવવું તથા આગવી સૂઝથી કામ લેવું. બાળકને ભણાવવું એ એક કળા છે અને તે પણ વિજ્ઞાન પર આધારિત દરેક બાળક માટે ક્યારેક શીખવવાની પદ્ધતિમાં થોડો-ઘણો જુદો જ, વ્યક્તિગત અભિગમ અપનાવવો પડે છે.

- બાળકને તેના મૌલિક વિચારો વ્યક્ત કરવાની, તેના અવલોકનની ચર્ચા કરવાની તથા સ્વયંસ્ફુરણાની પૂરી તક આપવી.

★ વર્ગખંડ બહાર 'ડિસ્લેક્સીક' બાળક પર ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો:

'ડિસ્લેક્સીક' બાળક ઈતર-પ્રવૃત્તિઓમાં તથા અન્ય અનેક સર્જનાત્મક કાર્યોમાં આગળ રહી સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે. ત્યારે વર્ગખંડ બહારની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે રમત-ગમત, ખેલકૂદ, ચિત્ર, સંગીત કે કોઈ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ વિશેષ પ્રગતિવાળાં હોઈ દરેક શિક્ષકે આવાં બાળકોની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખીને, અવલોકન કરીને આવાં બાળકોને આવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ. તેમની નાની સફળતાને પણ જાહેરમાં બીરદાવવી જોઈએ. તેઓ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ ધરાવે છે. તેનો તેમને પણ ખ્યાલ આવવો જોઈએ. અને ધીરે ધીરે તેઓ સાક્ષરી વિષયોમાં પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેવો વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ.

વર્ગખંડની અંદર રહેલ તેમના સહાધ્યાયીઓએ પણ આવાં બાળકોની ઉપેક્ષા, મજાક કે મશ્કરી કરવી જોઈએ નહીં. તેમણે પણ તેમની મર્યાદાઓને કે અન્ય દોષ કે બીજું કોઈ લેબલ લગાડવું જોઈએ નહીં.

'ડિસ્લેક્સીક' બાળકનાં માતા-પિતાએ પણ ઘરમાં પ્રેરણાદાયી વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ. માતા-પિતાએ

(અનુસંધાન પાના નં. ૧૨૩ ઉપર)

(૦૮) ધીરજનાં હૃદય મીઠાં

- રણાલોડ શાહ

“ન રાખું આશ કદી કોઈ પાસ,
પછી કરે કોણ મને નિરાશ?”

- રમણલાલ સોની

અત્યારનો યુગ ઝડપી હોવાનો અનુભવ સૌને થઈ રહ્યો છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં કેટલો સમય ગયો તેની ગણતરી મૂકી તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. કોઈપણ કાર્ય તાત્કાલિક જ થવું જોઈએ તેવું સૌ સતત ઈચ્છી રહ્યા છે. ટ્રેન કે સિનેમાની ટિકિટથી લઈને ડોક્ટરની મુલાકાત પણ તરત જ મળવી જોઈએ, તેવું માનસ ઘર કરી ગયું છે. ઝડપ કાર્યદક્ષતા સાથે જોડાઈ ગઈ છે. કાળજીપૂર્વક પણ ધીમેથી થતું કામ અસ્વીકાર્ય બન્યું છે. જો નિર્ધારિત કે ઈચ્છિત સમયમાં કામ પૂર્ણ ન થાય તો ગુસ્સો કે ઝઘડો કરવાની વૃત્તિ વધી પડી છે. ખરેખર તો ભૂમાભૂમ પણ એક પ્રકારની માનસિક હિંસા છે. સવારથી સાંજ સુધીમાં માનસિક હિંસાની પરિસ્થિતિ અનેક વાર જોવા મળે છે. ‘ઉતાવળા સો બાવરા, ધીરા સો ગંભીર’ ગુજરાતીના પુસ્તકમાં કદાચ સારું લાગતું હશે પણ રોજિંદા જીવનમાં તો ધીરજથી કાર્ય કરતી વ્યક્તિની ગણતરી આગસુમાં થઈ જાય છે.

એક અપ-ટુ-ડેટ અમેરિકન લંડનમાં એક રેસ્ટોરન્ટમાં દાખલ થયો. તેણે અભિમાનપૂર્વક ચારે તરફ નજર ફેરવી. પોતાનો કેવો પ્રભાવ પડી રહ્યો છે તે જોવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. જેવો તે રેસ્ટોરન્ટમાં દાખલ થયો અને તેની નજર એક ખૂણામાં બેઠેલા ભારતીય ઉપર પડી. તે સીધો કાઉન્ટર ઉપર ગયો. પેન્ટના ખિસ્સામાં રહેલ પાકીટમાંથી કેડિટ કાર્ડ કાઢ્યું, વેઈટરને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “હું આ રેસ્ટોરન્ટમાં ઉપસ્થિત તમામ વ્યક્તિઓને મારા તરફથી નાસ્તો કરાવીશ. પરંતુ પેલા ખૂણામાં બેઠેલ ભારતીયને તારે નાસ્તો આપવાનો નથી.” વેઈટરે પેલા ભારતીય સજ્જન સિવાય તમામને મફત નાસ્તો આપવાની શરૂઆત કરી. તેમ છતાં ભારતીય સજ્જન સહેજ પણ અસ્વસ્થ થયા નહીં. અમેરિકન તરફ જોઈ તેઓ અત્યંત વિનય અને વિવેકપૂર્વક બોલ્યા, “ભાઈ, આપનો ખૂબ ખૂબ આભાર.” આ સાંભળી અમેરિકન ધૂંવાંપૂવાં થઈ ગયા !

ગુસ્સામાં તેઓએ ફરીથી ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. ભૂમ પાકીને વેઈટરને કહ્યું, “આ વખતે હું આ રેસ્ટોરન્ટમાં ઉપસ્થિત તમામને નાસ્તાની સાથે ઉત્તમ કક્ષાનો દારૂ પીરસવા માટે પૈસા ચૂકવું છું. તો તમામને આ મફત નાસ્તો અને દારૂ આપશો. હું તમને હુકમ કરું છું કે પેલા ખૂણામાં બેઠેલા ભારતીયને તમારે નાસ્તો અને દારૂ આપવાનો નથી તેની ખાસ કાળજી રાખશો.” જ્યારે વેઈટરે તેની કામગીરી ફરીથી પૂર્ણ કરી ત્યારે ભારતીય સદ્ગૃહસ્થે અમેરિકન તરફ સ્મિત કરીને નમ્રતાપૂર્વક પરંતુ દૃઢ અવાજમાં જણાવ્યું, “હું આપનો આભાર વ્યક્ત કરતાં અત્યંત આનંદની લાગણી અનુભવું છું.” વળી બે હાથ જોડી નમસ્તે પણ કહ્યું.

આ સાંભળી અમેરિકન ભાઈ અત્યંત ખિજાઈ ગયા. તે રેસ્ટોરન્ટના કાઉન્ટર પાસે ગયા. કાઉન્ટર ઉપર હાથ ટેકવીને બોલ્યા, “પેલા ભારતીય ભાઈ કેવા વિચિત્ર છે? મેં તેમના સિવાય તમામને નાસ્તો અને પીણું આપ્યું ત્યારે ગુસ્સે થવાને બદલે તેઓ તો વારંવાર મારો આભાર માને છે. તે ત્યાં જ બેસી રહી મારા તરફ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી ઋણ સ્વીકાર કરતા હોય તેમ નજરે પડે છે. શું તે ગાંડા છે?”

વેઈટરે મલકતા ચહેરે જણાવ્યું, “ના, તે પાગલ નથી. તેઓ તો આ રેસ્ટોરન્ટના માલિક છે.” કેટલીક વાર શત્રુઓ જ અજાણતાં મદદરૂપ બનતા હોય છે! પ્રત્યેક કાર્યનો આવેગપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર આપવાને બદલે શાંતિ અને ધીરજથી વર્તન કરતાં સામેની વ્યક્તિ ખસિયાણી પડી જાય છે. ‘આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સરખા અને એકબીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે.’ - એવો ન્યુટનનો ગતિનો ત્રીજો નિયમ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં યોગ્ય હશે. વ્યવહારમાં તો આઘાતને સહન કરીને પ્રત્યાઘાત આપવાને બદલે ધીરજપૂર્વક, શાંતિથી તેની સામે વર્તન કરતાં તે નિરુત્તર બની જાય છે. જ્યારે તમને ગણતરીમાં લેવામાં ન આવે ત્યારે તેની સામે ગુસ્સો વ્યક્ત કરવાને બદલે તે બાબતે ઉપેક્ષા સેવવી તે જ ઉત્તમ રસ્તો છે.

“ધરો ધીરજ વધુ પડતો પ્રણય સારો નથી હોતો;

અતિ વરસાદ કે ખેડૂતોને પ્યારો નથી હોતો.
તમારા ગર્વની સામે અમારી નમ્રતા કેવી ?
ગગનમાં સૂર્યની સામે કદી તારો નથી હોતા.”

- શેખાદમ આબુવાલા

કોધથી દૂર રહેવામાં જ ડહાપણ છે. જેના ઉપર ગુસ્સો કરવામાં આવે છે તેને નુકસાન થાય કે નહીં તે નક્કી નથી, પરંતુ કોધ કરનારને તો તે ભયંકર હાનિ પહોંચાડે છે. ગુસ્સાને કારણે વ્યક્તિ કલાકો સુધી અસ્વસ્થ રહે છે. બીજા કોઈ કાર્યમાં મન લાગતું નથી. મનમાં મૂંઝાયા કરે છે. જો તમે સાચા હો તો ગુસ્સે થવાની જરૂર નથી અને ખોટા હો તો ગુસ્સે થવાનો અધિકાર નથી. કુટુંબીજનો સાથે ધીરજ રાખતાં પ્રેમનો સરવાળો થાય છે. અન્યો સાથે ધીરજથી વર્તતાં માન-સન્માન વધે છે. જાત સાથે ધીરજથી વર્તન કરતાં આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થાય છે. ઈશ્વર પાસે ધીરજ ધરવાથી ઈશ્વરમાં આપણી શ્રદ્ધા અનેકગણી વધે છે.

ભૂતકાળની ગુસ્સાવાળી દુઃખદ ઘટનાઓ વિચારતાં આંસુ સારવાનાં થાય છે. ભવિષ્યના પ્રસંગો અંગે વિચારતાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનમાં પ્રત્યેક કસોટી સારા અથવા કડવા અનુભવો પૂરાં પાડે છે. દરેક સમસ્યા આપણું ઘડતર કરે છે. પસંદગી આપણે કરવાની છે કે આપણે તેના ભોગ બનવું છે કે વિજયી થઈ બહાર નીકળવું છે. તમામ સૌંદર્યલક્ષી ઘટનાઓ પરોપકારી હોય તે જરૂર નથી, પરંતુ તમામ કલ્યાણકારી પ્રસંગો લાભદાયી હોય છે.

પ્રભુએ આપણી આંગળીઓ વચ્ચે શા માટે જગ્યા છોડી છે ? કારણ કે તમારે માટે જે વિશિષ્ટ છે તે જ્યારે તમને મળે ત્યારે તે જગ્યાઓમાં પોતાની આંગળીઓ સરકાવી દઈ તમારો હાથ હંમેશ માટે પકડી રાખે છે. જિંદગીભર મૈત્રી નિભાવતા મિત્રો તો ભાગ્યશાળીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક પ્રસન્નતા તમને મધુર બનાવે છે. સુખ તમારા જીવનને વધારેને વધારે મીઠું બનાવે છે.

આયમન :

‘ધીરજ એટલે રાહ જોવાની ક્ષમતા નહીં,
પણ રાહ જોતી વખતે સ્વભાવને કાબૂમાં
રાખવાની ક્ષમતા”

●-----●●●-----●●●-----●

એમિટી સ્કૂલ, ભરૂચ, સંપર્ક સૂત્ર :
૯૯૭૯૯૯૧૬૩૧

(અનુસંધાન પાના નં. ૧૧૮ ઉપરથી)

- રાખે તો બાળકમાં સંયમનો ગુણ વિકસે.
  - ઘરના સભ્યો સંયમપૂર્ણ વ્યવહાર કરે તો બાળકમાં સંયમનો ગુણ વિકસે.
  - ઘરમાં આતિથ્યનું વાતાવરણ હોય તો બાળક વિવેકી બને.
  - બાળકને નિયમિત ધાર્મિક સ્થળે લઈ જવામાં આવે તો તેનામાં ધાર્મિક ભાવના વિકસે.
- ઉપરોક્ત બાબતો ધ્યાનમાં રાખી, બાળકમાં રહેલ મહાન ગુણોને ખીલવીએ.

પાંચ વર્ષનો બાળક પણ પુત્ર વયની વ્યક્તિ છે એવું માની તેની સાથે માન-સન્માન ભર્યો વર્તવા કરવામાં આવે તો તે અવશ્ય જવાબદાર નાગરિક બને.

●-----●●●-----●●●-----●

ગણેશ નિવાસ, સત્યનારાયણ મંદિર બાજુમાં, મુ.
મસ્કા, તા. માંડવી - કચ્છ, પીન: ૩૭૦૪૬૫

(અનુસંધાન પાના નં. ૧૨૧ ઉપરથી)

પણ આ બાળક ‘ઠોઠ’ છે તેવું માની લઈને શાળામાંથી ઉઠાડી દેવું જોઈએ નહીં. માતા-પિતાએ તેમનાં અન્ય સંતાનની સાથે આ બાળકની ક્યારેય સરખામણી કરવી જોઈએ નહીં. શાળા તરફથી આપવામાં આવેલ ગૃહકાર્યમાં ધ્યાન દઈ તેને મદદ કરવી જોઈએ.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

૧. બાળકોની શૈક્ષણિક પ્રગતિને અવરોધતી મુશ્કેલી ડિસ્લેક્સીઆ (૨૦૦૫): કામાણી જગદીશ
૨. અધ્યયન અક્ષમતા: સમસ્યા, કારણો અને ઉપાયો (૨૦૦૭) : ડૉ. રૂદ્રેશ એમ. વ્યાસ
૨. www.dyscalculia.ora/

અધ્યાપક, લોકભારતી અધ્યાપન મંદિર-સણોસરા
મો. ૯૪૨૬૯૯૯૯૯૯૯, ૯૭૩૭૬૪૪૦૮૭
E.mail: jgosaiptc@gmail.com

(૦૯) ગાંધી માર્ગે વિશ્વશાંતિ

- મહેશ પઠારિયા

“તમે પણ યુદ્ધ અટકાવી શકો,
જો ક્યાંક બુદ્ધ, ગાંધીને વાવી શકો.”

વિશ્વશાંતિના અંકુર ગાંધી વિચારના બીજમાંથી અંકુરિત થશે, એવી શ્રદ્ધા બાપુની ૧૫૦મી જન્મજયંતીએ વ્યક્ત કરવી મને ગમે છે.

ભણેલા માણસો કોઈ એક મુદ્દા પર ભાગ્યે જ એક બને, પરંતુ દુનિયાના શિક્ષિત, શ્રેષ્ઠ, નોબેલ પારિતોષિક વિજેતાઓ આ સર્વનાશના ધોરીમાર્ગ પર દોડી રહેલી દુનિયાને બચાવવાનો એક જ રાજમાર્ગ બચ્યો છે અને તે છે ‘ગાંધી વિચાર’ એ બાબત પર એક મત થાય છે.

ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થાય તો એ શાનાથી લડાશે એ અંગે મતમતાંતર હોઈ શકે, પરંતુ ચોથું વિશ્વયુદ્ધ તો માત્ર પથ્થરોથી લડાશે એમાં કોઈ શંકા નથી. કારણ પથ્થર સિવાય કંઈ નહીં બચે. હવેના યુદ્ધમાં પાંડવો પણ બચવાના નથી. અત્યારનો કોઈપણ કૃષ્ણ સઙ્ગનોનું ‘પરિત્રાણ’ કરીને પોતાનું યુગકાર્ય પૂર્ણ નહીં કરી શકે. કારણ અણુશસ્ત્રો સ્વભાવે ‘સેક્યુલર’ છે. એના જેવી ‘સેક્યુલર’ બાબત બીજી જડવી મુશ્કેલ છે. એ કોઈપણ ભાષા, રાષ્ટ્ર, ધર્મ, સંસ્કૃતિના વળગણથી મુક્ત છે. હવેના યુદ્ધ પછી પાંડવો ‘સ્વર્ગારોહણ’ નહીં કરે પણ બધા જ સામુહિક વીરગતિ(?) પામશે !

ટૂંકમાં, અત્યારે આપણી પાસે માત્ર બે જ વિકલ્પ શેષ રહ્યા છે. સર્વોદય અને સર્વનાશ.

માનવજાતનું શાણપણ પહેલો વિકલ્પ પસંદ કરવામાં રહેલું છે. આજનો યુગધર્મ પણ ગાંધીની આંગળી પકડીને શાંતિના રાજમાર્ગે ચાલવાનો છે. આપણે સહેજ તૈયારી બતાવવીએ તો બાપુ આંગળી લંબાવવા ટાંપીને ઊભા જ છે.

વીસમી સદીનો આ મહામાનવ દુનિયાના યુદ્ધના ઈતિહાસમાં એક નવું, ‘અહિંસક યુદ્ધ’નું યશસ્વી પ્રકરણ ઉમેરીને યુગ ધર્મ બજાવીને પોતાનું અવતારકાર્ય પૂર્ણ કરીને

‘હે રામ’ કહીને યમુનાને કિનારે પોઢી ગયો.

કૃષ્ણ ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં આસુરીવૃત્તિ અને સદ્વૃત્તિની ચર્ચામાં સદ્વૃત્તિની યાદીમાં પ્રથમ ‘અભય’ને મૂકે છે. અભય સર્વ સદ્ગુણોની ગંગોત્રી ગણાય. પોતાને કોઈ મારશે એવા ભયથી માણસ હિંસક બની શકે. અને જ્યાં હિંસા હોય ત્યાં વળી શાંતિ કેવી ? વિશ્વશાંતિનું તો શમણું પણ કેમ લાવી શકાય ? ટૂંકમાં શાંતિની પૂર્વશરત અહિંસા અને અહિંસાની બુનિયાદ છે, અભય. એટલે જ કદાચ આ યુગના આ અવતારી પુરુષે પોતાના અગિયાર મહાવ્રતોમાં ‘અભય’ને સ્થાન આપ્યું હશે ! મને તો ગાંધીદર્શનની ગુરુચાવી જ અભય લાગે છે. મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે ગાંધીજીની અહિંસા અભયની કૂખેથી જન્મેલી છે. કાયરની અહિંસા કરતાં વીરની હિંસાને બાપુ સહર્ષ આવકાર્ય ગણે જ. આજે દુનિયાના દેશો પરસ્પરના ભયના ઓથાર નીચે વધુને વધુ શસ્ત્રસઙ્ગ બનીને, ભખ્માસુર બનીને પોતાનો જ નાશ કરવા તત્પર બન્યા છે.

ગાંધી માર્ગની દીક્ષા પામેલ અને એ જ શ્રદ્ધાથી કેળવણી દ્વારા ભારતનાં ગામડાંનાં અંધારાં ઉલેચવા આજીવન મથેલા આપણા શ્રદ્ધેય કેળવણીકાર શ્રી મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ પણ પોતાની દીપનિર્વાણ નવલકથામાં, ભારત પર જેના આક્રમણનો ભય છે એવા શક્ષત્રપ મૈનેન્દ્ર અને તેની પ્રેયસી આર્યકન્યા કૃષ્ણાના યુદ્ધ વિશેના સંવાદમાં, પોતાને મળેલા ગાંધીપ્રકાશને વ્યક્ત કરતાં શબ્દો કૃષ્ણાના મુખે મૂકે છે કે “જ્યાં સુધી હથિયારોને ઓગાળીને ઓજારોમાં તબદીલ ન કરી શકાય ત્યાં સુધી આ યુદ્ધની હોળી નહીં અટકે, અમારા ઋષભદેવે આ કાર્ય કરેલું.”

મારા નમ્ર મત મુજબ ગુજરાતનો આદિવાસી વિસ્તાર, દેશના અન્ય આવા વિસ્તારોની જેમ નક્સલવાદથી પ્રભાવિત ન થયો એનું કારણ, ગાંધી વિચારને પચાવીને કેળવણીનો પ્રકાશ ફેલાવનાર કેળવણીકાર સદ્ગત

જુગતરામકાકાનું કાર્ય ગણી શકાય.

મારી પાત્રતા અંગે પૂરેપૂરો સભાન હોવા છતાં કહેવાની હિંમત કરું છું કે બાપુની અહિંસાનું પગેરું પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પોષક એવાં આપણાં બે મહાકાવ્યો, રામાયણ અને મહાભારત તથા ઉપનિષદો સુધી જાય છે.

બાપુને મૂળભૂત સત્ય લાઘ્યું આપણી સમન્વયવાદી પરંપરાના આઘ સ્રોતસમા શાસ્ત્રોના સેવનથી અને તેમાં બતાવેલા આદર્શોના આચરણ થકી. બાપુ પોતે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના હાર્દસમા ‘ઈશોપનિષદ’ વિશે કહે છે કે “હું ખૂબ જ મનન અને ચિંતન પછી એવાં મંતવ્યો પર આવ્યો છું કે જો હિન્દુધર્મના બધા શાસ્ત્રો એકાએક બળીને ખાખ થઈ જાય અને જો ઈશોપનિષદનો “ઈશા વાસ્યમ્.....” શ્લોક જો હિન્દુઓની સંસ્કૃતિમાં જળવાય જાય, તો હિન્દુત્વ શાશ્વત સમય સુધી જીવિત રહે.”

આ શ્લોક કહે છે કે “આ સઘળું વિશ્વ ઈશ્વરમય છે. કાંઈ જુદું નથી, આ બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ છે તે ત્યાગીને ભોગવ.” હવે વિચારો કે હું અને સામેના માણસને જોડતું કોઈક તત્ત્વ હોય, અમે બેય જુદા ન હોય ત્યાં હિંસા સંભવે ખરી ?

(શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ પણ આ જ વાત કરે છે.)

રામકૃષ્ણ પરમહંસ આધ્યાત્મિકતાના ગૌરી શિખર પરથી સૃષ્ટિ સાથેની આવી પરમ એકતા જોઈ શકતા અને પૂજા માટેના ફૂલો ચૂંટવાનું એમના માટે અશક્ય બની જતું. બાપુની અહિંસા પણ આવા જ એકરૂપતાના દર્શનમાંથી જન્મેલી. જ્યાં એકરૂપતા ન હોય ત્યાં બીજાનું પડાવી લેવાની વૃત્તિ જોર કરે અને હિંસા જન્મે. આવી જ બીજાનું પડાવી લેવાની પશ્ચિમની સામ્રાજ્યવાદી નીતિએ જગતને બે મહાયુદ્ધોની ભેટ આપી. મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી આ સામ્રાજ્યવાદને પરાસ્ત કરીને યુદ્ધથી ત્રસ્ત દુનિયાને અહિંસાનો શીતળ લેપ કર્યો. બળિયા સામેની સાયની લડાઈ લડતાં આ મહામાનવને શરૂઆતમાં દુનિયાએ વામન માની શંકાની નજરે અને પછી વામનમાંથી પ્રગટેલા વિરાટ સ્વરૂપને વિસ્મયતાથી જોયા, પૂજ્યા.

ગાંધી આજે વધુ પ્રસ્તુત છે. સર્વધર્મસમભાવ, ગ્રામોદ્ધાર, નઈ તાલીમ, ગ્રામસ્વરાજ વગેરે ગાંધી વિચારની યાત્રામાં આવતા ‘ફલેગ સ્ટેશન’ છે. આ યાત્રા વિરમે છે તો વિશ્વશાંતિમાં. એનાથીયે આગળ કહું તો આ યાત્રા ધર્મ, અર્થ અને કામના પડાવને વળોટીને મોક્ષમાં સંપૂર્ણપણે વિસર્જન પામે છે.

શાંતિ માટે મથતા સૌ કોઈને બાપુના બોખલા સ્મિત સાથેના આશીર્વાદ મળશે જ એવી શ્રદ્ધા સાથે “જય જગત”

●-----●●●-----●●●-----●

પે.સે.શા.નં-૭ જોરાવરનગર તા. વઢવાણ જિ.
સુરેન્દ્રનગર, મો. ૯૪૨૮૨૯૧૯૪૭

શ્રદ્ધાજંલિ

લોકભારતીના સન્માનિત વિદ્યાર્થી અને વિખ્યાત વત્સલ કેળવણીકાર શ્રી નાગજીભાઈ દેસાઈનું સુરેન્દ્રનગર ખાતે...

આજીવન ગુરુપદને શોભાવી હજારો વિદ્યાર્થીઓના હૃદયસ્થ એવા ગુરુજી તત્ત્વસિંહજી પરમારનું ભાવનગર ખાતે...

પૂર્વ વિદ્યાર્થી અને સક્રિય શિક્ષણકાર શ્રી ઝીણાભાઈ પટેલનું ઢસા ખાતે...

આપણા કાયમી શુભેચ્છક રહેલ શ્રી ઈલાબહેન ભદ્રાચુભાઈ વચ્છરાજાનીનું રાજકોટ ખાતે...

અને આપણા કાયમી શુભેચ્છક અને પૂ. મનુદાદા પરમ મિત્ર એવા ડો. શ્રી એચ.એલ. ત્રિવેદીસાહેબનું અમદાવાદ ખાતે દુઃખદ અવસાન થયાં છે...

ઉપરોક્ત પરિવારો આપણી બૃહદ લોકદક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાઓના આત્મીય સભ્યો રહેલા છે. આ સૌના ખાલીપાને આપણે તેમના વત્સલ સંસ્મરણો અને તેમણે કરેલા સેવાકીય સત્કર્મોને અનુસરીને વંદન સાથે શ્રદ્ધાજંલિ આપીએ.

(૧૦) સંસ્થા સમાચાર - સપ્ટેમ્બર : ૨૦૧૯

- સંકલન : પ્રણાંત મહેતા

લોકભારતી સમાચાર

- તા.૩ના રોજ પતંજલિ યોગવિદ્યાપીઠના સાધ્વીજી સુશ્રી દેવાદિતિ ગુરુ રામદેવજીને લઈને લોકભારતીના શુભેચ્છક શ્રી જીવરાજભાઈ સુતરિયા સાથે પ્રાર્થનામાં આવ્યા. સાધ્વીજીએ બહુ રોચક રીતે યોગ વિશે વક્તવ્ય રજૂ કર્યું.
- તા.૦૩ના રોજ કૃષ્ણજીવન પર વિદ્યાર્થી કેન્દ્રી સેમિનાર યોજવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમમાં સૌ વિદ્યાર્થીઓએ કૃષ્ણજીવન વિશે પોતાના સ્વાધ્યાય રજૂ કર્યા. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી પૂજાબેન પુરોહિત, શ્રી દિપ્તીબેન વાઘેલા, શ્રી યોગેશભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી વિશાલભાઈ દ્વારા પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપવામાં આવ્યું. જ્યારે શ્રી હસમુખભાઈ સુથાર અને શ્રી કાંતિભાઈ ગોઠીએ પણ ઉપસ્થિત રહી વક્તવ્ય આપ્યું.
- કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્રના શ્રી પ્રદિપભાઈ ક્યાડા દ્વારા તા.૦૩ના રોજ તણસા, ભંડારીયા અને રાજપરા ગામમાં ડુંગળીના પાકમાં ખેત અખતરાનું આયોજન કરવામાં આવેલ.
- તા.૦૪ના રોજ લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના ત્રીજા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓના કેન્દ્ર નિવાસ માટે અભિમુખતા કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. મુખ્ય વિષયના અધ્યાપકો ઉપરાંત શ્રી કાંતિભાઈ ગોઠી અને શ્રી હસમુખભાઈ સુથારે પણ વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કર્યા.
- તા.૦૪ના રોજ કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્રમાંથી શ્રી નિગમભાઈ શુક્લ, શ્રી પ્રદીપભાઈ ક્યાડા, શ્રી વિક્રમભાઈ દેસાઈ, શ્રી વિનીતભાઈ સવાણી અને શ્રી પરેશભાઈ રાઠોડ ગાંધીનગર ખાતે 'સુભાષ પાલેકર પ્રાકૃતિક ખેતી' વિષય પર યોજાયેલ કાર્યશાળામાં ભાગ લેવા જઈ આવ્યા.
- તા.૦૫ના રોજ પૂ. મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળામાં લોકભારતી લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના પૂર્વઆચાર્ય અને જાણીતા શિક્ષણવિદ્ તથા લેખક શ્રી મનસુખભાઈ સલ્લાએ 'શીખવાનો આનંદ' વિષય ઉપર મનનીય વ્યાખ્યાન રજૂ કર્યું. આવકાર અને પરિચય ડૉ. હસમુખભાઈ સુથારે કર્યો. મુખ્ય વક્તાશ્રીને શાલ અર્પણ વિધિ અને આભાર દર્શન શ્રી વિક્રમભાઈ ભટ્ટે કર્યું. શ્રી દર્શનાબેન ભટ્ટે સુગમગીતથી શ્રોતાઓને રસમગ્ન કર્યા. કાર્યક્રમમાં લોકભારતીના પૂર્વ નિયામક માનનીય શ્રી કુમુદભાઈ ઠાકર, આંબલા-મણારના કાર્યકરો અને કેટલાક પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને લોકભારતીના શુભેચ્છકો અને લોકભારતી પરિવારજનો ઉપસ્થિત રહ્યાં.
- લોકભારતી કાર્યકરોની કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીની સામાન્ય સભા તા.૦૬ના રોજ શ્રી ધીરુભાઈ રાઠોડના પ્રમુખસ્થાને સ્મૃતિભવનમાં યોજાઈ ગઈ, જેમાં મંત્રી શ્રી પિનાકિનભાઈ પંડ્યાએ હિસાબો અને અહેવાલ રજૂ કર્યા.
- તા.૦૬થી ૧૦ સુધીના સમયગાળામાં લોકસેવા ત્રીજા વર્ષના લોકશિક્ષણ અને કૃષિ જૂથના વિદ્યાર્થીઓનો એન.જી.ઓ. નિવાસ અને શિક્ષણ નિવાસ કાર્યક્રમ ગુજરાતની વિવિધ નામાંકિત સંસ્થાઓ ખાતે યોજાઈ ગયો. વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાતે મોનીટરીંગ અન્વયે કાર્યકરો જઈ આવ્યા.
- તા.૦૭ના રોજ એગ્રીએશિયા-કૃષિમેળામાં ભાગ લેવા માટે લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ

વર્ષના અને એમ.આર.એસ.-૨ના વિદ્યાર્થીઓ એક દિવસીય કાર્યક્રમ માટે ગાંધીનગર જઈ આવ્યા. તેઓ સાથે શ્રી વિરાભાઈ ચૌહાણ, શ્રી મહોબતસિંહ, શ્રી કાળુભાઈ ખોખરિયા અને શ્રી વિરાભાઈ ચાવડા જોડાયા.

- કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર દ્વારા તા.૧૧ના રોજ શ્રી પ્રધાનમંત્રીશ્રી દ્વારા મથુરા ખાતેથી “રાષ્ટ્રીય પશુરોગ નિદાન કાર્યક્રમ”નું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવતા, સદર કાર્યક્રમનું જીવંત પ્રસારણ તથા કિસાન ગોષ્ઠી યોજવામાં આવ્યા. ૧૫૦ જેટલા પશુપાલક મિત્રો તથા જિલ્લાના પશુપાલન ખાતાના અધિકારીશ્રીઓએ ભાગ લીધો.
- તા.૧૨ના રોજ લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ ટ્રસ્ટની વાર્ષિક બેઠક માઈધાર કેન્દ્ર ખાતે શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીના અધ્યક્ષસ્થાને યોજાઈ ગઈ, જેમાં વહીવટી કાર્યો ઉપરાંત આગામી કાર્યક્રમો અંગે વિચારણાઓ કરવામાં આવી. આ બેઠકમાં સર્વે ટ્રસ્ટીશ્રીઓ હાજર રહ્યા.
- લોકભારતીના પૂર્વવિદ્યાર્થી, અને શુભેચ્છક, શિક્ષણક્ષેત્રે વર્ષોથી કાર્યરત માનનીય શ્રી ઝીણાભાઈ પટેલ-ઢસાનું નિધન થતાં તેમની અંતિમ યાત્રામાં તા.૧૪ના રોજ શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ, શ્રી કાંતિભાઈ ગોઠી, શ્રી રમેશભાઈ ખેર, શ્રી નીતિનભાઈ ભીંગરાડિયા અને શ્રી મનોજભાઈ અગ્રાવત જઈ આવ્યા. અને તા.૧૫મીના રોજ શ્રદ્ધાંજલિ સભામાં શ્રી અરુણભાઈ દવે જઈ આવ્યા.
- લોકભારતીના શુભેચ્છક, શિક્ષણ ક્ષેત્રે વર્ષોથી કાર્યરત ગુરુવર્ય માનનીય શ્રી તખ્તસિંહજી પરમાર-ભાવનગરનું નિધન થતાં તેમના શ્રદ્ધાંજલિ કાર્યક્રમમાં તા.૧૪ના રોજ શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ અને શ્રી ભાવનાબહેન પાઠક જઈ આવ્યાં.
- તા.૧૫ના રોજ લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના બીજા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓનો સાઈલેજ શ્રમ ગૌશાળામાં

યોજાઈ ગયો.

- આ વર્ષે સર્વત્ર ઘણો સારો વરસાદ પડ્યો. પરંતુ લોકભારતીની આસપાસ તો પાણીલાયક વરસાદ થયો નથી. પરંતુ ધીમાધીમા સતત વરસાદને કારણે ધરતી પરિતૃપ્ત થઈ જતાં આપણી ઉપરવાસના ડુંગરાઓમાંથી પાણી નિતરીને સીંદરી નદીમાં આવવું શરૂ થયું અને એ રીતે આપણાં સાતેય તળાવો ભરાયાં-છલકાયાં. વર્ષો પછી સાતેય તળાવ ભરાઈ જતાં પૂરા લોકભારતી પરિવારમાં એક આનંદ અને ઉત્સાહનો માહોલ ઊભો થયો. તા.૧૭ના રોજ જળનાં વધામણાં કરવા લોકભારતી પરિવાર પંચાયતીરાજ કેન્દ્ર સામે એકઠો થયો અને શાસ્ત્રોક્ત વચનોના ઉચ્ચારણો સાથે પૂજનવિધિ સંપન્ન કરવામાં આવી.
- તા.૧૭ના રોજ કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર તથા ઈફ્કો, ભાવનગર દ્વારા લોકભારતી ખાતે બૃહદ વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ કરવામાં આવ્યો જેમાં ૨૦૦ જેટલા ખેડૂત ભાઈ-બહેનોએ ભાગ લીધો તથા ૧૦૦૦ જેટલા રોપાઓનું ખેડૂતોને વિતરણ કરવામાં આવ્યું.
- જી.સી.ઈ.આર.ટી.ના ડાયરેક્ટર શ્રી ટી.સી.જોશી સાહેબ કેટલાક અન્ય મહેમાનોને લઈને તા.૧૮ના રોજ લોકભારતીની શુભેચ્છા મુલાકાતે આવી ગયા.
- ગાંધી આશ્રમ, અમદાવાદ અને પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગુજરાતની પસંદ કરેલી સંસ્થાની આસપાસની ત્રણસોએક શાળાઓમાં વૃત્તિઓની કેળવણીનો ‘અહિંસા શીખીએ’ કાર્યક્રમ શરૂ થયો છે. લોકભારતી પણ તેમાં જોડાયેલ હોઈ, તા.૧૯ના રોજ ગાંધી આશ્રમ-અમદાવાદ ખાતે રાજ્યના શિક્ષણમંત્રી માનનીય શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહજી યુડાસમાના અધ્યક્ષસ્થાને અને માનનીય શ્રી કાર્તિકેય સારાભાઈની ઉપસ્થિતમાં એક બેઠકનું આયોજન થયું. તેમાં શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ, શ્રી

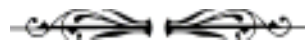

ભાવનાબેન પાઠક અને શ્રી એભલભાઈ ભાલિયા જઈ આવ્યાં.

- તા.૧૯ના રોજ શ્રી નિગમભાઈ શુક્લ પ્રધાનમંત્રી ફસલ વિમા યોજના અંતર્ગત યોજાયેલ મિટીંગમાં ભાગ લેવા માટે ભાવનગર જઈ આવ્યા.
- હમણાં હમણાં ઈઝરાઈલના જાણીતા ચિંતક ડૉ. હરારીનાં ત્રણ પુસ્તકોએ ધૂમ મચાવી છે. આ અંગે વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત બને અને તેનાં પુસ્તકોની વિગતથી માહિતગાર થાય તેવા હેતુસર લોકભારતીના પૂર્વવિદ્યાર્થી અને પછીથી ઘણી અભ્યાસનિષ્ઠા કેળવી છે તેવા શ્રી વિશાલભાઈ ભાદ્રાણીનો આ વિષય અંગેનો એક વાર્તાલાપ તા.૨૧ના રોજ લોકભારતીમાં યોજવામાં આવ્યો.
- આપણા કૃષિ સંશોધન કેન્દ્રમાં છેલ્લા બેએક વર્ષથી સોયાબીનનું બ્રીડરસીડ્ઝ તૈયાર કરવાની માન્યતા મળી છે તે અનુસંધાને બ્રીડર સીડ્ઝના પ્લોટના નિરીક્ષણ માટે આઈસીએઆર-જબલપુરથી શ્રી શ્રીવાસ્તવ, યુનિવર્સિટી ઓફ એગ્રીકલ્ચર-ધારવાડ(કર્ણાટક)થી શ્રી આર. ચન્નકેશવા અને ગુજરાત રાજ્ય બીજ પ્રમાણન સંસ્થા-સુરેન્દ્રનગરથી શ્રી માથુકિયાજી તા.૨૩મીના રોજ આવી ગયા. તેઓએ લોકભારતી કૃષિ સંશોધન વિભાગમાં ઊભેલા સોયાબીનના પ્લોટ્સની તેમ જ ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, મણારના સોયાબીનના પ્લોટ્સની મુલાકાત લીધી. તેઓએ આ કાર્યથી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.
- તા.૨૪ના રોજ લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના બીજા વર્ષના વિવિધ મુખ્ય વિષયના વિદ્યાર્થીઓનો એકદિવસીય શૈક્ષણિક પ્રવાસ યોજાઈ ગયો. આ કાર્યક્રમ અન્વયે શ્રી વિશાલભાઈ જોષી, શ્રી પુજાભાઈ મકવાણા, શ્રી અલ્કેશભાઈ ચૌહાણ, શ્રી વિરાભાઈ ચાવડા, શ્રી મુકુંદભાઈ શ્રીમાળી,

શ્રી શ્રીધરભાઈ વિદ્યાર્થીઓ સાથે જોડાયા.

- તા.૨૫ના રોજ આશાપુરા ગ્રુપ ઓફ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના સીએસઆર સિનિયર મેનેજર શ્રી રાગિણીબેન વ્યાસ અને ટેકનિકલ મેનેજરશ્રી સુનિલ સાહે લોકભારતીની મુલાકાતે આવી ગયાં તેઓની સાથે ટ્રસ્ટીશ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ, કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્રના ડૉ. નિગમભાઈ શુક્લ, શ્રી જગદીશભાઈ કંટારિયા અને શ્રી વિનીતભાઈ સવાણીએ વિચાર-વિમર્શ કર્યો.
- લોકભારતીના શુભેચ્છકશ્રી ભદ્રાચુભાઈ વછરાજાનીનાં ધર્મપત્ની સ્વ. શ્રી ઈલાબહેન વછરાજાનીનું નિધન થતાં, તેમના શ્રદ્ધાંજલિ કાર્યક્રમમાં શ્રી અરુણભાઈ દવે અને શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ રાજકોટ જઈ આવ્યા.
- હીરાલાલ ભગવતી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના કોર્ડિનેટર શ્રી વિજય કૌશલ તા.૨૮ અને ૨૯ લોકભારતી અને વિજ્ઞાન કેન્દ્ર, માઈધારની મુલાકાતે આવી ગયા.
- શ્રી અરુણભાઈ દવેએ તા.૨૯ના રોજ કાર્યકરોની બેઠકમાં લોકભારતીના શૈક્ષણિક મૂલ્યોને જાળવી રાખવા હૃદયપૂર્વક અપીલ કરી તેમ જ આગામી ગાંધી જયંતી નિમિત્તે યોજનારી ગ્રામજીવન યાત્રાના મહત્વ વિશે પણ વાત રજૂ કરીને સૌને ઉત્સાહપૂર્વક તેમાં ભાગ લેવા પ્રેરણા આપી.
- કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર દ્વારા સમગ્ર માસ દરમિયાન વિવિધ વિષયો પર ૮ તાલીમ વિવિધ ગામોમાં યોજાઈ જેમાં ૨૮૪ ખેડૂત ભાઈ-બહેનોએ ભાગ લીધો.
- કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર દ્વારા આ મહિનામાં કુલ ૩૫ વિવિધ ખેડૂતોની જમીન ચકાસણી કરી સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ આપવામાં આવ્યા.
- શ્રી અરુણભાઈ દવે તા.૭મીએ દર્શક એવોર્ડ સમારોહમાં રાજકોટ જઈ આવી લોકભારતીની માઈધાર ખાતે યોજેલ તા.૧૨મીની અને

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ ટ્રસ્ટની તા. ૧૪મીની મણાર ખાતે યોજેલ બેઠકોની પૂર્વતૈયારીમાં અને તેને સંપન્ન કરવામાં વ્યસ્ત રહ્યા. તા.૧૪મીએ ભાવનગર આજીવન ગુરુ તૃપ્તિસિંહજીને શ્રદ્ધાંજલી આપવા અને તા.૧૫મીએ ઢસા ખાતે શ્રી જીણાભાઈને શ્રદ્ધાંજલી આપવા જઈ આવ્યા. તા.૨૦મીએ દૂધાળા ખાતે યોજાએલ વિજ્ઞાનમેળામાં ઉદ્ઘાટકીય પ્રવચન આપી તા.૨૨મીએ ગૌતમેશ્વર સિહોર ખાતે યોજાએલ શિક્ષણ સંગોષ્ઠિમાં 'શિક્ષણ અને અધ્યાત્મ' ઉપર મનનીય પ્રવચન આપ્યું. તા.૨૬મીએ રેંટિયાબારશના દિવસે સમન્વય સંસ્થા દ્વારા તૈયાર કરાએલ સૌ પ્રથમ સોલર અંબર યુનિટના લોકાર્પણમાં અતિથિ વિશેષ તરીકે પ્રાસંગિક પ્રવચન આપ્યું. તા.૨૭મીએ સાયલા ખાતે પ્રેમની પરબ અને કેળવણી વિમર્શના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાએલ શિક્ષણપર્વમાં 'યોગ-ઉદ્યોગ અને સહયોગ' ને ધ્યાને રાખી કેળવણીના અધ્યાત્મ ઉપર વ્યાખ્યાન આપી આવ્યા.

આંબલા સમાચાર

- તા.૦૧ના રોજ ખજાનાની શોધ રાખવામાં આવેલ. સૌ વિદ્યાર્થી ભાઈઓ-બહેનો તથા કાર્યકર પરિવાર સાથે ઉત્સાહભરે જોડાયા.
- શિક્ષક દિન નિમિત્તે સ્વયંશિક્ષણ દિનનું આયોજન કરવામાં આવેલ. આ દિવસે સંમેલન અનુસંધાને શ્રી સલ્લાભાઈ તથા શ્રી કુમુદભાઈ ઠાકરે વિદ્યાર્થીઓને સંબોધન કરેલ.
- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત રાંધેજાથી ૨૧ ભાઈઓ-બહેનો તથા એક કાર્યકર ગાંધી-૧૫૦ પદયાત્રા નિમિત્તે ૫ દિવસ આવી ગયા. આસપાસના દસ ગામોમાં કાર્યક્રમો યોજાયા.
- તા.૧૪ના રોજ મણાર મુકામે યોજાયેલ ટ્રસ્ટીમંડળની મીટીંગમાં શ્રી રાજુભાઈ વાળા તથા શ્રી વાઘજીભાઈ કરમટિયા જઈ આવ્યા.

- તા.૧૮ના રોજ નવનિયુક્ત આચાર્ય અભિવાદન સમારંભમાં અડાલજ મુકામે શ્રી વાઘજીભાઈ કરમટિયા જઈ આવ્યા.
- તા.૨૪ના રોજ આનંદબજારનું આયોજન કરવામાં આવેલ જેમાં વિવિધ વાનગીઓના સ્ટોલ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા રાખવામાં આવેલ.
- સૌરાષ્ટ્ર લોકશાળા સંઘ આયોજિત રેલી તાલીમ શિબિરમાં શ્રી સુરેશભાઈ બે દિવસના વર્કશોપમાં લોકભારતી જઈ આવ્યા.
- ભાવનગર જિલ્લા આચાર્ય સંઘ અધિવેશનમાં શ્રી વાઘજીભાઈ કરમટિયા ભાવનગર મુકામે જઈ આવ્યા.
- ભાવનગર જિલ્લા શિક્ષણાધિકારી શ્રી વ્યાસસાહેબ સંસ્થાની શુભેચ્છા મુલાકાતે આવી ગયા. સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ તથા વિભાગો જોઈ પ્રભાવિત થયા.
- શારદાગ્રામ વિદ્યાપીઠથી શ્રી ધિરેનભાઈ વંડા તથા શ્રી ખીમજીભાઈ ચંદ્રવાડિયા સંસ્થા મુલાકાતે આવી ગયા. રાત્રી પ્રાર્થના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત વાતો કરેલ.
- શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટની સાથે એકસેલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના અધિકારીઓ સંસ્થા મુલાકાતે આવી ગયા.
- એન.સી.ઈ. આર.ટી. દિલ્હીથી ડૉ. અનુપ રાજપુત અને તેમની સાથે અધિકારીની ટીમ સંસ્થા મુલાકાતે આવી ગઈ.
- કચ્છ વિસ્તારના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો નઈ તાલીમ વિચારને સમજવા માટે સંસ્થાની મુલાકાતે આવી ગયા.

મણાર સમાચાર

- તા.૫મીના રોજ શિક્ષક દિન નિમિત્તે સ્વયંશિક્ષણદિનની ઉજવણી ઉત્સાહભરે કરવામાં આવી.
- મૂ.મો.ભટ્ટની સ્મૃતિમાં લોકભારતીમાં યોજાતી વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી સુરસંગભાઈ તથા શ્રી

- વાઘેલાભાઈ હાજરી આપી આવ્યા.
- તા.૮ના રોજ એક દિવસીય પ્રવાસ સમગ્ર મણાર પરિવારનો યોજવામાં આવ્યો. જેમાં હસ્તગીરી, કદંબગીરી, કમળાઈ પર્વત, બગદાણા, ભગુડા વગેરે સ્થળોએ જઈ પ્રવાસનો આનંદ માણ્યો.
- સૌરાષ્ટ્ર લોકશાળા સંઘ દ્વારા યોજનાર ધો.૦૮ની રેલીની તાલીમ શિબિરમાં સણોસરા લોકભારતી મુકામે શ્રી પ્રવીણભાઈ ડોડિયા તથા શ્રી ડાયાભાઈ ડાંગર જઈ આવ્યા.
- આ માસમાં નીચેની ઈતર પરીક્ષાઓ યોજવામાં આવી જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ સક્રિય ભાગ લીધો. (૧) શુદ્ધ ખાદી શા માટે ?-૧૮૦ વિદ્યાર્થીઓ (૨) જનરલ નોલેજ -૧૮૪ વિદ્યાર્થીઓ (૩) ગાંધી વિચાર-૧૩૪ વિદ્યાર્થીઓ.
- શ્રી અંકુરભાઈ શાહના નેતૃત્વમાં તા.૧૬થી ૨૫ સુધી આપણા એન.સી.સી.ના બીજા વર્ષના ધો.૧૦ના તમામ છાત્રો સીદસર મુકામે ૧૦ દિવસના કેંપમાં જઈ આવ્યા તેમણે રાઈફલ શુટીંગથી માંડીને ડીઝાસ્ટર મેનેજમેંટ, નેવીને લગતી તાલીમ ઉત્સાહપૂર્વક લીધી.
- વર્ષ ૨૦૧૮ માર્ચનું આપણી લોકશાળાના ધો.૧૨ના વિદ્યાર્થીઓનું પરિણામ ૧૦૦ ટકા આવતા, શિક્ષકદિન પ્રસંગે શ્રી મહેન્દ્રસિંહ સરવૈયા તથા જિલ્લા શિક્ષણાધિકારીશ્રી વ્યાસસાહેબના વરદ્ હસ્તે આપણી શાળાને સન્માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું. આખા ભાવનગર જિલ્લામાં ગ્રાંટ લેતી શાળાઓમાં આપણા સહિત ફક્ત બે જ શાળાઓનું પરિણામ ૧૦૦ટકા આવેલ છે. ભાવનગર જિલ્લા આચાર્ય સંઘ અધિવેશનમાં પણ તા.૧૭ના રોજ શિલ્ડ આપી સન્માન કરવામાં આવ્યું.
- તા.૧૮ના રોજ ગાંધીનગર મુકામે નવનિયુક્ત આચાર્યનો આવકાર સમારંભ અને સંચાલકોની મીટીંગમાં શ્રી સુરસંગભાઈ તથા શ્રી ડાયાભાઈ ડાંગર જઈ આવ્યા.
- ભાવનગર જિલ્લા સમાજ કલ્યાણ નાયબ નિયામકશ્રી ત્રિવેદીસાહેબની ઉપસ્થિતિમાં આપણા વિદ્યાલયની ધો.૮ની બહેનોને સરકારશ્રી તરફથી સાયકલ વિતરણ કરવામાં આવી.
- તા.૧૪થી ૨૦ સુધી ઉજવાએલ અંધજન ધ્વજ દિન નિમિત્તે ધો.૧૧-૧૨ના છાત્ર-છાત્રાઓ દ્વારા અંધજન સેવા માટે રૂા. ૫૦૦૦૦ કરતા વધારે રકમનો ફાળો એકત્રિત કરવામાં આવ્યો. સૌને અભિનંદન.
- તાલુકાકક્ષાના વિજ્ઞાન-ગણિત પ્રદર્શનમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ‘સ્માર્ટ વિલેજ’ નામની કૃતિ શ્રી વિપુલભાઈ સરવૈયાના માર્ગદર્શનથી રજૂ કરવામાં આવી.
- ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ-આંબલા ટ્રસ્ટની વાર્ષિક મિટીંગ આ વરસે અહીં યોજવામાં આવી. શ્રી મધુકરભાઈ પારેખ, શ્રી અરુણભાઈ દવે, શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી સુરસંગભાઈ ઉપરાંત નિમંત્રિત સભ્યો ઉપસ્થિત રહ્યા.
- તા.૨૧ના રોજ ગુજરાત સરકાર યોજિત ખેલમહાકુંભમાં આપણી છાત્રાઓની ખો-ખોની ટીમ જિલ્લા કક્ષાએ તૃતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રૂા.૧૫૦૦૦નું ઈનામ પ્રાપ્ત કરી આવી.
- ભાવનગર તથા બોટાદ જિલ્લાના વિકાસ અધિકારીશ્રીઓ સંસ્થા મુલાકાતે આવી ગયા. તેમણે બંને જિલ્લામાં ચાલતા ‘આત્મા’ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત ભાવનગર જિલ્લામાં ૧૦૦ એકરમાં ‘સીટ્રોનીલા’ સુગંધીઘાસ ઉગાડવાનો તથા તેમાંથી તેલ કાઢવાનો પ્રોજેક્ટ મંજૂર કર્યો.
- ગુરુ દ્રોણાચાર્ય ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ સોસિયલ વેલફેર-અમદાવાદ દ્વારા આપવામાં આવતો એવોર્ડ આ વર્ષે શ્રી પ્રવીણભાઈ મહેતાને અપાયો છે. પરિવાર આનંદ-અભિનંદન પાઠવે છે.

